

Egy mezőgazdasági vállalkozócsalád sikeres gazdálkodási stratégiája a rendszerváltás utáni Zsombón

A tanulmány a dél-alföldi Zsombó egy általunk kiválasztott családi gazdaságának magánérés modernizációját vizsgálja azzal a céllal, hogy ezzel az agrártermelők körében megfigyelhető alkalmazkodási stratégiák közül egy sikeresnek nevezhető utat mutasson be. A kutatás arra a kérdésre keresi a választ, hogy a rendszerváltással, majd az EU-csatlakozással járó mezőgazdaság-politikai változások közepette milyen gazdasági stratégiával lehetett talpon maradnia a továbbra is mezőgazdasági termelésből megélni akaró családoknak.

Tanulmányunkban¹ a dél-alföldi Zsombó egy általunk kiválasztott családi gazdaságának magánérés modernizációját² elemezzük. Vizsgálatunkkal ahhoz a kérdéshez szeretnénk közelebb jutni, hogy a rendszerváltás után milyen gazdasági stratégiával lehetett talpon maradnia a mezőgazdasági termelést folytató családoknak.³

A vizsgált falu, Zsombó, Szegedtől mindössze 17 km-re fekszik, mégsem szegedi, hanem „dorozsmai földnek” számít, eredetileg ugyanis Kiskundorozsmának volt a járása. A szegedi és dorozsmai járáshoz tartozó falvakkal együtt Zsombó is az úgynevezett Homokháti Kistérséghez⁴ tartozik, amely korábban atomizált kis gazdaságokból állt, mivel ezt a sűrűn változó talajminőségű térséget nem lehetett táblásítani. E vidék sok falujában ezért is alakult I-es típusú tévesz, vagyis szakszövetkezet.⁵ A szakszövetkezeti forma számukra sok előnnyel járt, mivel „jóval rugalmasabb” volt és több lehetőséget nyújtott az egyéni meggazdagodásra, mint az országban általánosan elterjedt 3-as típusú tévesz. A tagok itt saját maguk vitték az árujukat piacra, így az árakat naponta követni tudták.⁶ Az ennek megfelelően kialakult nagyobb önállóságuk azt is jelentette, hogy rá voltak kényszerítve a folyamatos változtatásra. A piac diktálta rugalmasságnak Zsombón a gyümölcsstermesztés okán már korábban, a két háború között is hagyománya volt, s ez a mai napig is a falu mentalitásának egyik szembetűnő vonása. Ezekben a falvakban tehát, ha megszorításokkal is, de továbbélhetett az egyéni gazdálkodás.

A polgármester az itteni emberre jellemző képességek közül a felelősségvállalás képességét tartja a legfontosabbnak. „Széllébélt ember itt nem boldogul, el is mennek” – mondja.

Zsombó a nagyváros környéki, jó közlekedési utak mentén fekvő, dinamikusan fejlődő rurális térségek közé tartozik⁷, s a legutóbbi évekig a térség vezető falvai közé számított. Korábban még szűk határa is előnyére vált, amennyiben ez az adottsága szinte ösztönözte az intenzív gazdálkodásra. Az itteni kis parcellákból összetevődő gazdaságok az 1950-es évektől egészen a rendszerváltásig azért is előnyösek voltak, mert a felülről jövő ellenőrzést jobban kikerülték.

A szűk határú, tanyás Zsombón tehát nem volt múltja a nagy volumenben való termelésnek, nem volt hozzá elégséges földmennyiség. A szakszövetkezet idején a tagi gazdaságok 70 százaléka 1 és 5 hold közötti területtel rendelkezett, s mindössze tizen-négy 10 hold feletti gazdaság volt.⁸ Erre a falura a kis területeken folyó, egyre intenzívebb gazdálkodás lett a későbbiekben mindinkább jellemző.

A rendszerváltás utáni évtizedben⁹ a zsombói gazdák átmenetileg igen jól boldogultak, éppen már korábban kialakult, önállóságot és rugalmasságot kívánó attitűdjük miatt.¹⁰ A rendszerváltás nagy hozadéka volt számukra is, hogy a korábbiakkal ellentétben immár lehetett mezőgazdasági gépeket venni, sőt, a drágábbak megszerzéséhez állami támogatásra is lehetett pályázni, s ez lehetőséget nyújtott a korszerűbb technológiák megvalósítására. Ez a lehetőség a Homokhátság több településén nagyobb birtoktesteket eredményezett, mivel kis területen egyre kevésbé lehetett rentábilisan termelni. Így történt például az ehhez a tájegységhez tartozó, de Zsombónál lényegesen nagyobb határú Zákányszéken¹¹ is. Utóbbi községben 2000 lakoshoz 6000 hektárnyi terület tartozik. Az itt kialakuló nagyobb méretű családi gazdaságoknak nagyobb a megtartó erejük, Zákányszéken több fiatal gazdálkodik a szüleivel közös családi agrárvallalkozásban, mint Zsombón,¹² kevesebben vándorolnak az iparba.

Zsombón is azok árutermelők tudtak maradni, akik összeálltak, „összetolták” az egyik hektárjukat, és a korábbinál nagyobb ültetvényeket hoztak létre. Gazdasági eredményességükhöz természetesen az is kellett, hogy családjuk révén vagy saját ügyességüknek köszönhetően – s a kettő egymásnak szinte előfeltétele – tőkeerősek legyenek, illetve megfelelő szakmai tudással bírjanak.

A közeli, nagy határú Zákányszéken például természetes, hogy egy törekvő gazda 30–50–80 hektáron gazdálkodjon. Ez a nagyobb méretekben való gondolkodás egymást inspiráló, öngerjesztő folyamat is, ami Zsombón valójában még ma sem indult be, amikor pedig már igen olcsón lehetne itt földet venni. Csak néhány olyan család van – köztük vizsgált családunk is –, amelyik nagyobb méretekben mer gondolkozni, s 10–20–30 hektáron gazdálkodik. Ez itt már nagy gazdaságnak számít, ami a helyi termelési hagyományok el nem hanyagolható szerepét mutatja.

Az EU-csatlakozás óta a fejlődés megállt, sőt visszaesés mutatkozik, mivel a zsombói gazdák egyre kevésbé tudnak árujukkal a piacon érvényesülni. Az ok itt is, mint mássutt, a piac telítettsége, az agrárrolló növekvő szétnyílása. Ezen kívül most, amikor megint nagyobb birtokszerkezetek vannak kialakulóban, Zsombó szűk határa – amely mindössze 2500 hektár, és ebben 4800 birtoktest van –,¹³ egyre inkább hátrányként jelentkezik. A hatékony gazdaság mérete pedig mindinkább nő.

Ma mintegy 300 mezőgazdasági árutermelő család van a faluban. Ezek közé nem számítjuk be az 1–2 hektáron, nem profi módon gazdálkodókat, akik közül folyamatosan sokan mennek tönkre és hagynak föl a gazdálkodással. A középmezőnybe körülbelül 50 család tartozik, a korábbi 1/6-a. Az élmezőnyt 8–10 család alkotja¹⁴ – ide tartozik vizsgált családunk is –, amelyek a felsorolt előnyök mindegyikével rendelkeznek. Ezek a családok sem élnek azonban luxusban, mivel nyereségük nagyobb részét visszaforgatják gazdaságukba.

A kiválasztott Deák család gazdálkodását a következőkben az adottságok és kihívások kettőségében próbáljuk meg szemügyre venni.

Épp ezért a vizsgálódást az „ősökkel”, konkrétan az 1907-ben született nagyapával

kezdjük, hogy lássuk mindazt, ami e családban anyagiakban, kapcsolatokban, mentálisban már eleve felhalmozódott, adott volt. A nagyapa, majd az 1936-ban született apa gazdaságvezetési stratégiájának körvonalazása után jutunk el máig, a két középkorú s a családi vállalkozásban jelenleg is együtt dolgozó fiútestvérig. Ők, feleségeikkel együtt – összesen tehát négy főfoglalkozású felnőtt – alkotják a jelenlegi gazdasági vállalkozás magját.

A Deák család az emlékezet szerint mindig Zsombó vezető családjai közé tartozott, ha nem is volt mindig egyaránt az élen. Emellett mindig is egyike volt a piacra legérzékenyebben reagáló családoknak. Nézzük az indulást.

A nagyapa gazdasága

Az 1907-ben született és 1987-ben meghalt nagyapa,¹⁵ néhai Deák János 1930-ban házasodott meg. Gazdasága a felesége által örökölt 4 holddal indult, de mindig „bérelt hozzá akkorákat, hogy a végét se lehetett látni”, összesen 16 hold bérleménye volt.

Az ő édesapja 1941-ben osztotta szét 50 holdnyi gazdaságát hat gyermeke között. Pontosabban, a korabeli szokás szerint, komencióba adta nekik, ami azt jelentette, hogy a termés egyharmada mindenből a szülőknek járt. Ezt a nagygazdának számító dédapát unokája, id. Deák János gyermekként soha nem látta dolgozni. Korai emlékei szerint nagyapja nagyon szeretett enni-inni, s „igen nagy hasa volt”. Ez megfelelt az akkori szokásnak, melynek megfelelően a nagyobb gazdák, gyermekeik felnővén, maguk már nemigen dolgoztak, „gyerekeikkel dolgoztattak”. Emellett részibe adták ki földjüket.

Édesapjára azonban már mint nagyon „serény” emberre emlékszik vissza, aki mindig „megmarkolta” a dolgot. Neki nem volt nagy hasa. Úgy tűnik, hogy a déd-, illetve nagyapja gazdálkodása közötti időszakban, az 1930-as évek végén indult el Zsombón az a változás, amelynek következtében a gazdák egyre inkább részt vettek saját gazdaságuk működtetésében. Ez valószínűleg a piaci szempontok felerősödésének volt köszönhető, s összefüggött a Szatymazról átkerült őszibarack termelésében elért sikerekkel. E téren természetesen továbbra is nagy különbségek adódtak a falu társadalmán belül.

Néhai Deák János gazdasága több lábon állt. Fia emlékezete szerint főleg búzát és más szemes terményt, valamint kukoricát és krumplit termelt. Emellett mindig „nagyon sok jószága” is volt: „Két fejőstehén mindig volt, de előfordult, hogy három is.” A kisborjúkat csak akkor adta el, amikor megnőttek, s így már több pénzt kaphatott értük. Ezen kívül „olyan nem volt, hogy három anyakoca ne lett volna”, hízója pedig húsz körül volt. Tehenet a tejeladásból származó pénz és a trágya miatt tartott.

Öt gyermeke született, két lány és három fiú. Legidősebb gyermekét, egy leányt, de különösen a korban utána következő fiút, Jánost – id. Deák Jánost – már kora gyermekkorától igen erőteljesen befogta a mezőgazdasági munkába. Lányát azonban polgáriba is beíratta, de ő kibukott onnét egy-két év múlva. Ez a tény összefüggésben lehetett a gazdaságba való intenzív bevonásával. Egyik fiát is taníttatta, mégpedig mezőgazdasági technikumban, Hódmezővásárhelyen. Ő már be is fejezte az iskolát, és agrónomus lett.

A gyermekeket reggel öt órakor, ha „sűrű volt a munka”, négy órakor keltette az apjuk „Auf!” felkiáltással. Mire iskolába mentek, mindent el kellett végezniük az állatok körül, csak az itatás maradt órá.

Legidősebb fia, János már tizenkét évesen együtt kaszált az apjával, tőle tanult dolgozni, például azt, hogy miként kell „egyszerre csapni a kaszával”. A jó munkabírási fiú szeretett volna gyorsabban haladni, mint apja, de az visszatartotta, hogy egy ritmusban haladjon vele. „Egyszerre kell nagyot odacsapni a tövének, közel hozzá, egyenes tartással, mert meghajolva nagyon nehéz” – emlékszik vissza mai napig apja tanácsaira. Ez a fia tizenkét éves korában már idegen „emberekkel” is kaszált, és más mezőgazdasági munkákba is hamar beletanult. Így például szántani járt másokhoz is két „markos lóval”, hogy azok majd gyalogmunkával visszadolgozzák ezt a családnak, kukoricakapáláskor, szőlőnyitáskor. Tizennégy évesen nővérével, aki akkor tizenhét éves volt, és a markot szedte, egy nap alatt 2000 m² rozst levágtak: „Micsoda öröm volt!” Igaz, a fáradtságtól alig bírtak két kilométerre fekvő földjükéről hazajönni.

Ez a nagypapa mindenhez értő, vállalkozó szellemű parasztember volt, aki maga építette föl saját házát, öccse házát pedig azzal közösen, de annál is Deák nagypapa volt a „fő mester”. Emellett a ház körül is sok mindent megcsinált, így például üstházat épített. A tíz első gazda között volt Zsombón. „Mindig az élen szeretett nyomni, kevés embernek volt olyan bíróképessége” – mondja róla fia, id. Deák János. A faluban elismertségnek örvendett, élete végéig a Kisgazdapárt pénztárosa volt, ami arra vall, hogy jó fejű ember lehetett.

Mivel a zsombói földek soványak, öntözés pedig ekkoriban nem volt, ezért gyakran kiszült a termés. Deák nagypapa fiatal gazdaként jövedelmének kiegészítésére napszámba is eljár, mégpedig bandagazdaként. Nem tetszik azonban neki ez a munka. „Egy bandában hatan vannak, de abból kettő mindig dög lusta. Azok helyett ő nem dolgozik” – idézi őt fia. Amikor gyermekei felnőnek, s már támaszkodhat a munkájukra, többé nem jár napszámba. Ehelyett saját földjéhez bérel még mintegy 20 holdat, így összesen 30 hold körüli területen „bolondulhattunk”. „Nekünk erős család volt, öt gyerek. S akkor a gyerekeket még nem kímélték” – kommentálja a helyzetet fia. Gyermekei, szükség esetén még házas korukban is együtt dolgoztak apjuk gazdaságában a napszamosokkal.

Témánk szempontjából – a gyümölcsstermesztést egyre inkább gazdaságuk közép-pontjába állító utódai miatt – legfontosabb azonban, hogy a néhai nagypapa a faluban az elsők között, már 1954-től folyamatosan telepített őszibarackost, amely végül 3 holdat tett ki. A barack ekkoriban pedig „aranyat ért”. 1958-ban egy holdon epret is ültetett. „Akkor volt a csendes megbolondulás” – mondja erről a munkáról a fia, id. Deák János. Az egy hold eper ugyanis rengeteg munkát adott, főleg gyermekeinek. A kapálás mellett a szedés volt nehéz, mivel körülbelül egy hónapig tartott az érési időszak.

A nála hagyományosabban gazdálkodó zsombói gazdák értékrendjében a gyorsan romló gyümölcsnek ekkoriban még nem volt presztízse, szemben a minőségét hosszan megőrző búzával. „Az még jövőre is búza” – mondták. Volt olyan, az ő korában lévő gazda, aki nemhogy maga nem telepített gyümölcsöst, de még mások piaci sikerén felbuzdult fiának sem engedte azt. Így fia vasárnaponta telepített egy kis területen barackot, mondván, hogy a pihenőidejével az apja nem rendelkezik.

Fontos itt megemlítenünk, hogy a gyümölcsstermesztés kultúrája kicsit másfajta mentalitást, nagyobb kockázatvállalást, több odafigyelést és precízebb időzítést kívánt, mint a hagyományos szántóföldi termelés. Ezeknek az elvárásoknak Deák nagypapa megfelelt. „Ezek mind új dolgok voltak. Ha nem fogott hozzá időben, nem lett termés” – mondja erről fia. A gyümölcs ezenkívül nagyobb anyagi befektetést is kívánt. A faluban

több első telepítésű barackos ment éppen azért tönkre – így például agronómus végzettségű öccsége is –, mert a trágyázáshoz „nem volt anyagi fedezete”. Deák nagypapa „rengeteg trágyával dolgozott”, ezért annak ellenére, hogy sok állatot tartott, mindig sok trágyát kellett még vennie is, ami nagyon megdrágította a termelést. Így azonban „dupla termés” volt.

A gyümölcsösnek, a szőlőnek a haszna is több, de a dolog is több vele. A szezonálisan nagy kézimunkaigényt a falubeli átlagot jóval meghaladó méretű szőlőjében és barackosában néhai Deák János – „erős családja” mellett – „móvával” szerzett segítséggel oldotta meg. A „móva” a faluban korábban általánosan elterjedt munkacserét jelenti, amikor a falusiak eleve a viszontsegítség fejében végeztek egymásnak valamilyen munkát. Ő szántott, vagy inkább fiaival szántatott azoknak a falubelieknek, akiknek nem volt lovuk. A lóval végzett munka sokkal értékesebbnek számított, 1 hold megszántásáért átlagban 4-5 napot dolgoztak vissza.

Amikor gyermekei még kicsik voltak, úgy „gyűjtött” munkást a tavaszi szőlőmetéshez, hogy telente üstházat készített másoknak „móvába”, s ezt neki a szőlőjében megegyezés szerint ledolgozták. Azon kevesek közé tartozott ugyanis a faluban, akik tudtak üstházat készíteni, s ehhez a szerszámjai is megvoltak. Fizetett napszámosra inkább csak azután szorult rá, hogy gyermekei elhagyták a házat.

Bár fia szerint apja annyit dolgozott, „mint a kukac a földben”, ez mégsem a szegény parasztember önmagát kizsákmányoló szorgalma volt. Ő, ahol lehetett, könnyítette és minél hatékonyabbá tette munkáját. Lovai nagy méretű, „markos”, herélt almásderekek voltak. Stráfkocsija kétszer olyan hosszú volt, mint például saját öccsége. A kisebb mennyiségű, közeli piacra való gyümölcsszállítást nagyatádi típusú, féderes kocsijával végezte, amelyből ilyenkor a hátsó ülést kiszedte. Ugyanebben tejet is tudott szállítani.

Gépesítéssel is próbálta könnyíteni munkáját. Így például szőlőtöltéshez való „takarókéje” rajta kívül csak egy gazdának volt még a faluban, akivel egyébként együtt jártak a pesti piacra. Ezzel a szőlőtakarás utáni kapálást tudta kiváltani. Ugyancsak elsők közt volt a faluban „battériája”.¹⁶

A gyümölcs eladása jó szervező- és kapcsolatépítési képességet is kívánt. Néhai Deák János epréért a házához jöttek a pesti kereskedők, az őszibarackot pedig maga vitte fel a pesti piacra, említett gazdatársával közösen. Ehhez a pesti telephelyű TEFU vállalatától béreltek teherautót. A szakszövetkezet megalakulása után pedig ők is a téesz által a gazdák rendelkezésére bocsátott teherautót használták, amelyen négy-öt család együtt vitte fel a pesti nagybani piacra a barackját.

Szerette kipróbálni a piacon látott újdonságokat. Elsők között termesztett a faluban görög- és sárgadinnyét is, igaz, még csak családi fogyasztásra. Fiának, id. Deák Jánosnak még 2005-ben is épp a sárgadinnye a legjövedelmezőbb terménye.

Körülbelül 1960-tól, amikor a szerződéses ezt biztos jövedelemmé tették, Deák nagypapa termesztett fűszerpaprikát is. Ehhez is megvoltak az ismerős szegedi kapcsolatai, ezúttal paprikakereskedői, akik átvették tőle a termést. Ő maga vitte be a paprikát Szegedre hosszú, lapos stráfkocsiján, amelynek később gumikereke lett. Ilyen kocsija Zsombón mindössze hét-nyolc gazdának volt, öccsét is beleszámítva.

Úgy tűnik, hogy a hagyományos gazdapresztízs elvárásainak nem tulajdonított túl nagy jelentőséget, nála mintha a racionális szempontok lettek volna hangsúlyosabbak.

A falubeli szőlőbirtokos nagygazdák például, akik szőleiket napszámosokkal műveltették meg, nagy önérzettel hívták meg s kínálgatták pincéjükben vendégeiket saját termésű borukkal: „Az én apám nem nagyon ért rá kínálgatni.” Nem is volt pincéje, csak kamrája, amelynek vastag faajtaja volt, s homokos padlóját gyakran fellocsolta vízzel, hogy hűvös maradjon – emlékszik vissza fia.

Öccse, Deák István ugyanakkor mintegy a gazdamodell megtestesítőjének számított, s ezt a képet maga is alakítani látszott. Polgári iskolát végzett lányt vett feleségül. Két gyermekük született, míg bátyjának, Deák Jánosnak öt gyermeke volt. Deák István napszámba soha nem járt. Kisebb méretű, de „barnásabb, jobb indulatú” földjén a szemes termények mellett 2-3 hold kukoricást művelt, mivel ő sok disznót nevelt, tehenet viszont nem tartott. Korán volt szőlője és barackosa is, de viszonylag kis területen, egy, illetve másfél holdon. Érdekes módon a faluban sokan úgy gondolják, hogy „neki biztos volt” borpincéje, noha neki is csak egy kamrája szolgált e célra. Kis méretű stráfkocsija és sárga, „kotyogó” fiákere volt, ami valójában presztízsszimbólum-számba ment a faluban. Szűkös mérete miatt – mindössze két személy fért el benne – szállításra nem volt alkalmas, csak „lakodalmi pompákra”, ahogy unokaöccse, id. Deák János megfogalmazta. Ugyanakkor Deák István vásárolt először személyautót a faluban, mégpedig az akkor legújabb típusú, fekete Fordot. Igaz, ő nem volt „túlélő” típus, pontosabban ez a fajta paraszti mentalitás nem volt átmenthető. A hagyományos paraszti keretek összeomlását, amit magánéleti problémák is súlyosbítottak, nem tudta igazán feldolgozni, öngyilkos lett 1978-ban.

Bátyja, néhai Deák János, vizsgált családjunk őse öccsével ellentétben nagy alkalmazkodóképességgel rendelkezett, emellett jó fizikumú és nagy akaraterejű ember volt. Ő erős családi összefogásra támaszkodva termelt, s még házas gyerekei fölött is „regnált”. Az eper érésekor például gyermekeinek „mindent félre kellett dobni”, s menniük kellett apjuknak segíteni az eper szedésében.

Őszibarackost mindvégig tartott. Ésszel gazdálkodó, a korrallal haladó ember volt. Gazdasága az akkori szinthez képest teljesen felszereltnek számított, lova, ekéje, takarókéje, ekekapája, boronája, szecskavágója, „battériás” permetezője, a szállításhoz pedig féderes-, illetve stráfkocsija volt. Nyolcvanéves korában halt meg.

Az apa gazdasága

Néhai Deák János legidősebb fia, id. *Deák János* 1936-ban született, s 1959-ben kötött házasságot, amelyből három gyermeke született, János, Tamás és Rita.

Az indulás

Id. Deák János generációja kulcshelyzetben volt, hiszen életük több rendszerváltáson ívelt át. Nősülésekor édesapja még nagyban gazdálkodott, három gyermeke volt ekkor otthon. Ő szülői örökségként 2 hold földet kapott, s ehhez még, ugyancsak apjától, „elfogtunk felibe” 3 hold szőlőt, közösen a sógorával. 1960-ban megalakul a zombói szakszövetkezet, és 1961 januárjában elveszik apja földjeit. Igaz, e télesztípusnak meg-

felelően kevesebb földön, de lényegében családi, „tagi” gazdaságot alakíthat ki. Azt a 20 százaléknyi összeget, amelyet az apjától kapott földek használata fejében a szövetkezetnek kellett befizetni, apja fizeti ki helyette.

Mivel földhöz jutni a téesz megalakulása után nem lehetett, id. Deák János, másokkal együtt, megpróbálkozott a mezőgazdaságon kívüli munkával. Dolgozott egy ideig a szegedi házgyárban, de nem érzett hajlandóságot az ipari munkához. Ehelyett Mohácsra vagy Vásárhelyre ment napszámos kendermunkára. A levágott kender összekötötték, lelombozták – erre a déli forrás ideje volt a legalkalmasabb, mert akkor „ment le jól a lombja” –, majd kúpba rakták. Hajnali 2 óra, fél 3 körül keltek, s este 9-ig, illetve fél 10-ig dolgoztak. Ezzel a megerőltető munkával nagyon jól lehetett keresni, a helybeli napszámnak éppen a tízszeresét. Igaz, az alatt az öt hét alatt, amíg itt dolgozott, 8–10 kg-ot fogyott, de, akárcsak apja, ő sem ijedt meg semmiféle munkától, csak jól jövedelmezzen. Szőlőszüretre, szeptember közepére mindig hazaért. A kendermunkáért kapott keresetért tudott venni egy tehenet és tíz hízót, be tudta indítani a gazdaságát. Az első évben kétszer hizlalt fel disznókat eladásra, „ebből tornáztam föl magam”.

Felesége, bordányi anyja után, 2 hold földet örökölt Bordányban. Id. Deák János a helyi agronómmal „kibundázta”, hogy azt dorozsmai földként kaphassák meg, ekkor ugyanis apósa révén ők is dorozsmai földön laktak. Az illető agronómus épp „kerítkezni akart”, amihez id. Deák János adott neki nyárfát. Erre azután „mindjárt másképp nézett ki a dolog”.

Id. Deák János minden legális és néhány kevésbé legális eszközt megragadott, hogy az általa művelt föld területét növelje. Így például tudomására jutott, hogy a dorozsmai téesz bérbe ad kisebb, a tábla szélén lévő „sarokföldeket”, amelyeket nehéz lett volna géppel megmunkálni. Ezt a lehetőséget „aki hamarabb érte, elfogta”. Ő a dorozsmai téesz egyik mezőőrével ápolt jó viszonyának köszönhetően e szerencsések közé tartozott. A mezőőr szólt neki, hogy „van ott egy jó terület, fogjam el”. Ezekből a kis lecsipkedett földekből végül két hold jött össze neki. Ezen kívül a dorozsmai téesz kiadta részibe a lóhere kaszálását, hogy az esőt megelőzve minél hamarabb betakarítsák. Ő is vállalt itt részibe kaszálást. Alig lett kész a kaszálással, már kellett is szántani és műtrágyázni az említett kétholdnyi, téesztől „fogott” földet, amely a lóherekaszálás után három nappal már be is volt ültetve kukoricával.

Gazdasági mentalitása

Az állandó felülvállalás, a kínálkozó lehetőségek azonnali megragadása id. Deák János gazdálkodása egyik alapvonásának látszik. Összefügghet ez a mentalitás a lehetőségeknek a korszak agrárpolitikájából adódó, nagyfokú beszűkülésével, ami a korábbi, megállapodott, sőt gyakran nehézkes gazdálkodási stílussal szemben állandó improvizálást, rizikóvállalást kívánt meg. Aki ambiciózusabb volt, és ő nagyon is az volt, minden lehetőséget meg kellett, hogy ragadjon, mert nem lehetett tudni, hogy közülük melyik szűnik meg egy újabb intézkedés következtében: „Nem volt akkor idő, hogy variáljak, minél hamarabb menjen be a kukorica a földbe. Gombnyomásra kellett cselekedni.”

A lehetőségek ilyen nagy fokú kihasználásából az átlagosnál „felpörgettebb” gazdálkodás következett: „Nekem mindig össze voltak éleződve a dolgok, nem volt szabad-

időm. Dupláját dolgoztam, mint az öcsém.” A jó kapcsolatok, a merész, gyors döntések meghozták az eredményt – a téesztől fogott két holdon termett kukorica utáni bevétel tette lehetővé, hogy 1964-ben be tudtak költözni Zsombón épült házukba. Az ehhez tartozó melléképületeket id. Deák János már 1962-ben, az aklot és kukoricagórét pedig 1963-ban megépíttette.

Az adódó lehetőségek kihasználásához azonban tőkére is szükség volt. Ezért – mint mondta – „nekem mindig volt tartalékom”. A tartalékképzés egyik konstans eleme volt gazdálkodói stratégiájának. Ez adott neki lehetőséget a hirtelen kínálkozó alkalmak kihasználásához. A „pénztőke” gyűjtésének már korán bevált technikája az ő esetében az igen megerőltető, de kiugró keresettel járó időszakos munkavégzés volt, amelyekre kapcsolatai és mozgékonyásával szerzett információi révén rendre rátalált. A „kenderezés” megszűnte után a „szalmázás”, vagyis a szalmabála behordása lett ilyen hosszabb távú bérmunkája. Ezt Szőreg környéki téeszekben végezte augusztus hónapban, beépítve e munkát saját gazdasága feladatai közé: „Arra én mindig szakítottam időt, mert sokat lehetett vele keresni.” Bár apja gazdálkodási stílusa sem volt statikus, sőt, inkább piacérzékeny és rugalmas, de fia emellett a hirtelen improvizálásra is mindenkor készen állt.

Fő célja, akárcsak apjának, földterületének növelése volt, ami a téesz idején elvileg nem volt lehetséges. Ő azonban „feketén”, vagyis átíratás nélkül vásárolt 4 hold földet a nagybátyjától. A hetvenes-nyolcvanas években virágzott a faluban a különböző gyárakkal való „leszerződések” időszaka, szerződni lehetett paprikára, paradicsomra, disznóra. Ez, mivel biztos jövedelmet jelentett, különösen sarkallt a földterület növelésére. Ekkor már nem szorult rá arra, hogy napszámba járjon, a „tartalékot” is saját gazdaságából termelte ki.

A szülőktől örökölt és általa gyarapított földhöz 1992-ben, a téesz felbomlásakor, amikor erre már törvényesen is lehetőség volt, még 7 hold földet vett. 57 éves ekkor.

Munkaszervezése

E téren is vannak eltérések apjához képest. Apja a „ledolgozásos” visszasegítés mellett leginkább gyermekei munkaerejére támaszkodott. Id. Deák János azonban már minden gyermekét taníttatta, emellett az ő apai hatalma már korántsem volt olyan domináns a családban, mint apjéé egy nemzedékkel korábban. Ő csak addig „parancsolt” gyermekeinek, amíg azok otthon voltak. Fiai, János és Tamás – akiknek a mezőgazdasági vállalkozása e tanulmányvontaképpen tárgy –, amióta önálló gazdák, szükség esetén kérés nélkül is segítenek apjuknak, arról azonban már szó sincs, hogy saját gazdaságuk kárára a szülői gazdaságot részesítsék előnyben.

Ezenkívül míg apja a „móvázással” aszimmetrikus státusra épülő, viszontsegítő kapcsolatokat vett igénybe, id. Deák János és felesége egy baráti családdal álltak egymást kölcsönösen segítő, reciprok kapcsolatban, ahol a kölcsönösség alapja épp azonos gazdasági és családi helyzetük volt, ráadásul ugyanazt, fűszerpaprikát termeltek. Ők első sorban erre a szomszédi-baráti kapcsolatra támaszkodtak. Az összefogásnak ez a formája akkoriban, az 1970-80-as évek nagy volumenű, szerződéses fűszerpaprika-termelésének időszakában az egész faluban elterjedt volt. E spontán munkaszerveződésnek

az említett szerződési lehetőségek megszűnte vetett véget. Ezt követően az egyes családi gazdaságok a boldogulás különböző útjait választották.

Az összedolgozás e formájának megszűntével a Deák házaspár gazdasága saját munkaerejükre korlátozódott. A feleség hajnalban megfőzött, ez idő alatt a férj az állatokat látta el, s utána együtt mentek ki a földre. Ezt id. Deák János „el is kívánta” a feleségétől, akinek városi, dorozsmai lány lévén ez nem volt olyan magától értődő. Ilyenkor kint is ebédeltek, és csak este jöttek haza. Pár év óta – jelenleg, 2006-ban hetven-, illetve hatvanhét évesek – délben hazajönnek ebédelni, egy kicsit lepihennek, de utána visszamennek dolgozni, egészen sötétedésig. A gépi munkák nagy részét ma fiaik végzik gazdaságukban, mivel az ő gépparkjuk sokkal specializáltabb. Ilyenkor a benzinköltséget is a fiúk állják.

Id. Deák János gazdálkodását a szocialista agrárpolitika kínálta szűkös lehetőségek erősen behatárolták. A legvisszahúzóbb ereje annak volt, hogy ebben a korszakban, vagyis az ő gazdálkodásának legnagyobb részében nem lehetett mezőgazdasági kisgépeket vásárolni. Így gépesítés tekintetében gazdasága kevésbé volt korszerű, mint annak idején édesapjéé.

Gépesítésre való hajlandósága

A szocialista időszakban traktort sem lehetett vásárolni, így, akárcsak másutt az országban, Zsombón is házilag konstruálták a motoros háztáji kocsit. Nagy különbségek voltak azonban abban a tekintetben, hogy ki milyen erős motort rakott bele háztáji motoros kocsijába, s hogy milyen masszív felépítésű, hány kerék meghajtású volt az adott járgány. Id. Deák Jánosé a legerősebb teljesítményűek közé tartozott, s összkerék-meghajtású volt.

Ő, aki annyira szereti az állatokkal való munkát, nagy súlyt fektet a gépesítésre is, saját korosztályában az élen járva ebben. Együtt él benne két, szinte egymásnak ellentmondani látszó mentalitásforma: a hagyományos paraszti gazdálkodás személyessége – „imádja az állatokat” –, de a modern gazdaság gépesítettsége iránt is erős hajlandósága van. Mindkettőhöz igen jó érzékkel rendelkezik, s ebben mintegy áthidaló személyiség apja és fiai nemzedéke között.

Szórogeen, a „bálázáskor” lát először egy nagy, „piros”, orosz MTZ traktort: „Akkor volt ez új, *megesavarodott a szívem*, hogy megérem-e, hogy nekem is lesz.” Szinte szenvedéllyel tudott vágyini egy hatékony gépre, akárcsak apja a szép lóra. 1975-től kezdődött „a traktor-világ”. Neki 1981-ben, a faluban az elsők között lett egy nagy cseh traktora, amelyet Kecskemét környékén vett használtan. De már a következő évben sikerült a vágyott MTZ traktort megvennie, igaz, hogy lepusztult állapotban, de „úgy talpra állítottuk, mint a fene”.

A többes szám a faluban lakó géplakatos Jóska bácsit jelenti, akivel régi jó barátok, s akinek a szaktudását és segítőkészségét eleve számításba veszi egy-egy használt gép megvásárlásánál. Jóska bácsi kulcsfontosságú ember e gazdaság működtetésében. Pár év múlva a használt MTZ traktort is eladva id. Deák János újat vesz, majd 1987-ben azt is lecseréli, mivel az csak „mezítlábas”, vagyis elsőkerék-meghajtású, s összkerék-meghajtású, még nagyobb teljesítményű traktort vásárol helyette.

Mára „szinte minden van, ami mezőgazdasághoz kell gép”. Büszke a három gyereke által közösen vett talajásó gépre, amilyen másnak errefelé nincs is, s amelyet, mint mondja, „kegyelemből” ő is használhat. Van azonban olyan gépe is, egy nagy, 82 lóerős MTZ traktor, amelyet csak azért nem ad el, mert tudja, hogy a gyerekeinek az őszi és a tavaszi időszakban nagy szükségük van rá. Például a répaszedéshez két fiának egy időben három MTZ traktorra van szüksége, így ilyenkor még János zákányszéki apósának a traktorát is kölcsönkéri. Lányuk és annak férje pedig egyelőre rendszeresen használja ezt az apai traktort, sajátjuk még nem lévén.

Mióta idősebb lett, fia, János mint legidősebb fiú gondoskodik arról, hogy apjának ne „ősrégi” gépei legyenek. Ha „kézre jön”, és jó lehetőséget lát benne, akkor megveszi szüleinek az újabb gépet, persze azok pénzéből. Most például egy korszerű, új kistraktort készül venni apjának. Ezt a vételt megkönnyítené id. Deák Jánosnak, ha az előző traktorát eladná, és azt a pénzt hozzátehetné a vételárhoz. Ezt azonban a fent ismertetett okok miatt nem teszi. E családi gazdaságban az önérdék és a segítség szinte kibozoghatatlanul összefonódik, s a lényeg az, hogy mindenki jól jár valamilyen szinten.

Most azonban egy új szempont is felmerült. Ez év – 2006 – októberében lesz első unokája esküvője, s erre az alkalomra egy személyautót akart venni: „Szerettem volna egy kicsit megmutatni, hogy Deák János is van még.” Ugyanakkor azonban kistraktorja is lecserélésre szorul, s ő akart is venni egyet használtan. De „annyit sápítoztak a gyerekek, hogy régít ne vegyek”, hogy a tervezett autóból most traktor lesz, „kettőre nem telik”. Neki arra a pár évre már jó lett volna a használt traktor is, teszi hozzá. Azt is hozzáfűzi, hogy abban az esetben is tudna autót venni, ha a fiai megvették tőle nagy traktorát, amit már csak ők és a lányáék használnak. De azok inkább „sunyiznak”, mondja széles mosollyal, mint aki alapjában véve rendben lévőnek találja, hogy a szülőt a gyerekek egy kicsit kihasználják.

Gazdaságvezetésének koncepciója

Ennek meghatározó vonása nála a változtatásra való készség, az odafigyelés a piac igényeire. Gazdaságának szerkezete az idők során a hagyományos szántóföldi szemes terményektől egyre inkább a gyümölcsstermesztés irányába tolódik el. Barackot ő már lényegesen nagyobb területen termel, mint apja, mivel kis tételben véleménye szerint nem éri meg piacra menni vele. Ezeket a barackosokat azután, ahogy idősödik, sorra adogatja oda gyerekeinek. 7 holdat ad két fiának, akik újratermelik azt, a lányának szánt 2 holdat pedig ő maga telepíti be 1996-ban, lánya esküvője előtt, hatvanévesen.

Az epret ő már 1983-tól fóliásan termeszt, pontosabban akkortól kezdi venni a fóliabordákat, hogy átállhasson erre az intenzívebb technológiára. Fiai technológiai újítását átvéve két-három év óta ő is bakhátra ültetett fóliás epret termeszt, amelynek gépi munkáját fiai végzik el neki.

Nagyban foglalkozik a mai napig is sárgadinnye-termesztéssel, amelyet ugyancsak bakhátra ültet, mégpedig az eper leérése után, annak helyére. Apja gazdálkodásához képest az ő gazdaságában újdonság a földnek ez a többlépcsős kihasználása, amit a primőr árak elterjedése és a műtrágyára fordítható jövedelem „kitermelése” tesz lehetővé.

Apjának a magot újra nőni hagyó dinnyetermesztési szokásán túllépve id. Deák Já-

nos már évente új magról ülteti a sárgadinnyét, ami nem olcsó multság, hiszen, mint mondja, három szem dinnyemag egy fél deci rum árába kerül. Ma, hetvenévesen a megmaradt 4 és fél holdon barackot, sárgadinnyét és epret termeszt, utóbbit 600 négyszögölön. Ez életkorukhoz képest nagy terület, különösen az eper kézimunkaigényét s állandó hajlongással járó munkát tekintve. Ezt a gyümölcsöt korábban, éppen ezért, inkább a fiatalabb korosztályok termesztették Zsombón. E belső határok ma elmosódni látszanak.

Gazdasága a sok lábon állásból a specializálódás, meg persze a kisebb méretűvé válás felé tart, de korántsem életkorának megfelelő mértékben. Korábbi gazdaságában nagy súlyt kapott az állattenyésztés, ezért is volt sok szemes terménye. Ma már csak 3-4 disznót hizlal a családnak, s ezért földjének kevésbé homokos, „barnásabb” részén ma is termeszt kukoricát. Állatszeretete olyan erős, hogy néha a racionális megfontolást is legyőzi. Mikor idősebb fia végre meggyőzte, hogy ne zsír-, hanem húsertést neveljen, s el is vitte őt egy megfelelő helyre malacot venni, a kismalacokat meglátva elvitte a szíve. „Na, fiam – mondta –, ezek a malacok olyan szépek, hogy ezekből nem hármat, de tízet veszünk!” Feleségének kissé másként fogalmaz: „Tudod, mama, azért kell disznó, mert a gyerekek innen visznek.”

Kapcsolatrendszere

Fontos szót ejtenünk arról is, hogy id. Deák János sikerességében nagy szerepet játszott, hogy felismerte és tudatosan is használta a kapcsolatokban rejlő lehetőségeket. „Jó emberei” kiterjedt kört alkottak, s ezt ő igen jó érzékkel alakította és működtette. Kedves, közvetlen, tréfálkozó és könnyen barátkozó természete segítségére van ebben, de emellett az ajándékot is megfelelő eszköznek tartotta a kapcsolatok erősítésében, mint azt a dorozsmai agronómmal való tranzakciójában láttuk.

Kapcsolatai elsősorban nem is a rokoni körből kerültek ki, pedig ez Zsombón korábban a kölcsönös segítségnyújtási formák elsődleges közege volt. Ő igen széles körből, a dorozsmai téesz mezőőrtől kezdve a gépeit évtizedek óta karban tartó géplakatos Jóska bácsin át a saját kereskedőig minden helyzetben igyekezett gyarapítani kapcsolati tőkéjét. Munkavállalásai, kereskedelmi tranzakciói révén kapcsolatai országosan kiterjedtek, Szőregtől Tatabányáig vannak ismerősei, akik szükség esetén munkát, eladó gépet vagy állatot ajánlanak neki. Az ő gazdálkodása idején már megkezdődött az információnak a korábinál erőteljesebb felértékelődése. Ez automatikusan vont maga után a rokoni kör egyfajta „kinövését”, törekvést a kapcsolatok minél szerteágazóbb kiépítésére. A szocialista mezőgazdaság merevségét egy „korrekciós mechanizmussal”¹⁷ kellett, illetve lehetett bizonyos mértékig kiegyenlíteni. Ennek döntő fontosságát természetesen korántsem ismerte fel mindenki egyformán a faluban. Létezik Zsombón egy kevésbé nyitott, inkább csak a rokonságra támaszkodó, sőt az „idegen” emberrel szembeni szinte önhitt, védekező mentalitás is, ha nem is ez a meghatározó.

Ő a kapcsolatain belül mindig nagy súlyt fektetett a jó piaci kapcsolatok kiépítésére is, s ez gazdaságának ma is egyik erősségét jelenti. A legutóbbi évekig Pestre vitte a gyümölcsöt eladni, s itt, akárcsak korábban apja Szegeden, kiépítette saját kereskedőinek körét. Feleségével együtt ők hordták fel az egész család, tehát fiaik áruját is az itteni nagybani piacra.

Jó ismerős kereskedői vannak a szomszédos dorozsmai piacon is, mivel Pest mellett ide is mindig hordott kisebb mennyiségű gyümölcsöt a saját teherautóján. Pár év óta, idősödvén lényegében már csak erre a közeli dorozsmai piacra jár. „A régi kereskedőket mind ismeri, nevén szólítja, körbeudvarolja. Tata a piacon mindent el tud adni, te még ilyet nem láttál” – mondja nevetve a menyé.

Pár év óta megfordult a piacozás rendje, ma a fiatalok viszik fel saját teherautójukon szüleik áruját is Pestre, pontosabban annak azt a részét, amit apjuk a szomszédos dorozsmai piacon nem tudott eladni. Erre is csak újabban, a piac telítődése miatt szorul rá. Ő ugyanakkor a saját gyümölcsével együtt kiviszi Dorozsmára fiainak a Pestről visszahozott, ott el nem kelt áruját.

A speciális termelési kultúrával együtt a kereskedésben is jártas parasztembernek az a típusa, amelyet ő magas szinten testesít meg, a Homokhátság „terméke”. A termelni tudás ezen a vidéken önmagában nem elég, a gyorsan romló gyümölcsöt minél hamarabb el is kell adni. Ez pedig jó kereskedői érzék, vagyis piaci ismeretek és piaci kapcsolatok nélkül nem megy.

Id. Deák János egy hadvezér győztes csatáira való visszaemlékezésének büszkeségével adja elő gazdálkodásának legnagyobb teljesítményét, a minden szempontból korlátozó mezőgazdasági politika réseinek, lehetőségeinek maximális kihasználását. Az ő generációja rá is volt kényszerítve erre. Ő maga valóságos mestere lett e korszak gazdasági túlélésének. Ki kellett játszani például az 1973-ban bevezetett progresszív adót, ami a termelt mennyiség alapján való adózást jelentette. Ezért minél távolabbi, a kontroll alól kieső kis piacokra járt. A krumplit Tótkomlóra, a disznót Tatabányára vitte eladni, „ennek nem volt értéklátszata”: „Abban a rendszerben nem lehetett kilógni.” Úgy kellett élni, hogy ne látsszon, hogy jól élnek.

A szocialista időszak gazdálkodásának volt ő sikeres szereplője, akárcsak apja a hagyományos paraszti világé. Mint apjára, őrá is jellemző az inkább a racionalitás javára hajló mentalitás, szemben a gazdapresztízs kívánta személyi méltóság hangsúlyozásával. Utóbbival például a kóborlással járó nehéz napszámosmunkái alig voltak összeegyeztethetőek. Egész lényéből, még szóhasználatából is szokatlan erő, dinamizmus árad. „Vágtában” kell most az eperre tennünk a fóliát – mondta legutóbbi beszélgetésünkkor. Úgy tűnik, hogy nincs akkora tekintélye a faluban, mint ami az elért eredményei alapján járna neki, szemben az egy területre specializálódott s ott kiemelkedőt alkotó gazdákkal.

A gyermekek generációjának gazdálkodása

Az indulás

A következőkben, id. Deák János két, immár középkorú fia gazdasági vállalkozásának elemzése során elsősorban azokat a kihívásokat és megoldási lehetőségeket szeretnénk bemutatni, amelyekkel egy mai zsombói gazda szembenéz. Gazdálkodásukat egészen a döntési helyzetek szintjéig próbáljuk követni, értelmezni. Húguk, Rita és annak férje, Tibor gazdaságával csak érintőlegesen, a bátyjai gazdaságához való kapcsolódások szintjén foglalkozunk.

Id. Deák János gyermekei, *János* 1960-ban, *Tamás* 1967-ben, *Rita* pedig 1973-ban

születtek. Viszonylag nagy tehát a korkülönbség, különösen a legidősebb fiú és húga közötti tizenhárom év szokatlan a testvérek között. Id. Deák János két fiát továbbtanította, és pedig mezőgazdasági vonalon. János Szegeden erdészeti és mezőgazdasági szak-középiskolát, Tamás pedig Kiskőrösön kertészeti szakközépiskolát végez. Ő főiskolán is továbbtanul, Gyöngyösön szerez üzemszervező üzemmérnöki diplomát.

Gyermekei édesapjuktól indulásukhoz egy-egy barackost kapnak, s mellé, szellemi örökségként, a „semmitől meg nem ijedő” mentalitást, s ők ezt tartják legfontosabb örökségüknek. Édesanyjuktól ehhez a családi összefogás fontosságát tanulhatják meg. Id. Deák Jánosné ma is erős kézzel tartja össze a családot, s „riasztja” őket, ha a családban valakinek segítségre van szüksége. Időnként egyikük-másikuk nevében előre is felajánlja annak segítségét. Olyan is van, hogy ő maga vállal segítséget, például unokavigyázást, s azután ha mégsem megy, addig telefonál a családban, amíg talál valakit, akinek átadhatja a megbízatást. A lényeg, hogy sose mond nemet egy kérésre, mivel a családról alkotott elképzelésével ezt nem tartja összeegyeztethetőnek. Elsősorban persze ő az, aki minden gyermekének segít, vasárnapi ebédmeghívással, gyerekvigyázással próbálja tehermentesíteni őket. Ez azért nagy teljesítmény, mert férjével együtt még ő maga is aktívan gazdálkodik.

A két középkorú, házas fiú, János és Tamás feleségeikkel együtt összedolgoznak. Az övök ma Zsombón az egyik legkiemelkedőbb mezőgazdasági vállalkozás, amely jelenleg a család három tagját tartja el „főállású keresőként”.¹⁸ Tamás felesége a gyés mellett veszt részt a vállalkozásban. 50–60 hektár földjük van, ebből jelenleg azonban csak mintegy 20 hektárnyi területet használnak. A következőkben az ő családi gazdaságuk kialakulásának, termelési stratégiájának feltárására teszünk kísérletet, a családban öröklődő gazdálkodási- és munkakultúra fényében vizsgálva azt.

A legidősebb fiú, János a szakközépiskola elvégzése után, tizennyolc éves korában agronómusként azonnal a dorozsmai téesz kertészetébe kerül, s az ott dolgozó asszonybrigád vezetője lesz. Itt a kertészetben sok mindent megtanul, amit azután saját gazdaságában is hasznosítani tud, így például a palántanevelést.

1981-ben megházasodik, felesége, Ildikó zákányszéki születésű, s házassága óta Zsombón gyakorló óvónő. Indulásukhoz egy hold földet kapnak János szüleitől, amelynek a fele már be van telepítve barackkal, s ez nagy előnynek számít. Jánosnak a dorozsmai téesztől is jár egy hold háztáji föld, ebben kukoricát és fűszerpaprikát termelnek. Ezt a területet a téesz pénzért „beműveli”, így nekik csak kapálniuk kell, valamint a termést betakarítaniuk. Ez a két hold induló gazdaságuk alapja.

Bár Ildikó szülei már korábban vettek portát a lányuknak Zákányszéken, s Ildikó szíve is hazahúz, János azonban Zsombón kíván megtelepedni. Így a menyasszonytáncból befolyt pénzt zsombói porta vásárlására költik. Az ezzel kapcsolatos sürgős teendők miatt nászútra nem mennek.

Az esküvő után két éven át János szüleinél laknak. Természetes, hogy a szülőknek a lakás és ellátás fejében semmit nem kell fizetni, mint ahogy az is, hogy az apa, id. Deák János minden gépét sajátjukként használhatják. Ezenkívül János szülei még külön fűszerpaprikának való földet is adnak nekik. Nem nulláról, hanem sokféle szülői támogatást élvezve kezdik tehát közös életüket.

Gazdálkodásuk eleinte semmiben nem különbözik János szüleiétől, sőt: „igyekeztünk ugyanazt termelni, mint mamáék, mert akkor még ők jártak a pesti piacra, s ha nem

ugyanolyan termelünk, nem biztos, hogy elvitték volna”. János önálló gazdasága nehezen indul, mert 1983-ban behívják katonának, s csak 1985-ben szerel le. Felesége ez idő alatt hazaköltözik szüleikhez, Zákányszékre, János is ide jár „haza”. 1985 márciusában jönnek vissza Zsombóra, hogy a közelben lehessenek saját házuk építésének befejező szakaszánál, s ismét János szüleinél laknak még pár hónapot. Főutcai, emeletes házukba akkor költöznek be, amikor annak még csak egy szobája használható, az emeleti rész pedig egyáltalán nincs kész.

Jánosék gazdálkodásának a történetében több fordulópont is van. Az első 1985, leszerelésének éve, ekkor kezdenek komolyabban gazdálkodni. Ebben az időben azonban még mindkettőjüknek munkahelye van, Jánosnak a téésznél, feleségének pedig a zsombói óvodában. Ildikó gyakorlatilag gyesen van. A két gyermek, a legifjabb Deák János, illetve Annamária 1982-ben, illetve 1985-ben születik.

Gazdasági tevékenységeik során ebben az időszakban bizonyos *célok elérése* mozgatja őket. Elsősorban házuk felépítése érdekében vágnak bele, erejükön felül is, a mind több földön való paprika-, majd epertermesztésbe. A nyereséget tehát nem a gazdaságba fordítják vissza, így az inkább csak az ő többletmunkájuk és szüleik segítségével fejlődik, azaz inkább csak bővül.

A fűszerpaprika ültetésénél és szedésénél János szülein kívül Ildikó zákányszéki apja is segít, aki ezekben az időszakokban naponta átjön hozzájuk biciklivel. Egy Dorozsmához tartozó, nagymamái örökségből származó portán is termelnek fűszerpaprikát, közösen János szüleivel. Az asszonyok szedik, Ildikó apja és János zsákolja a paprikát. Ezt az egy hektár dorozsmai földet csak addig művelik, amíg János a dorozsmai téésznél dolgozik, s így neki munkába jövet-menet útba esik e földterület. Szülei később el is adják ezt a portát.

Mivel gazdaságuk elsősorban a saját munkaerejükön alapul, apró gyermekeik nem kis gondot jelentenek a munkaszervezésben. Amíg egészen kicsik, kiviszik őket magukkal a földre, de később ezt a gyermekek már nehezen viselik. Ebben a helyzetben legtöbbit János húga, Rita segít nekik, aki különösen az 1982-ben született kis Jánosra vigyáz sokat.¹⁹ Rita ekkor még maga is szinte gyerek, s otthon lakik szüleinél. János édesanyja is vigyáz az unokákra, de ennek határt szab saját gazdaságuk munkája. Ezekben az években zajlik, az immár négy éve házaspár Jánosék házának az építése is. János ekkoriban keveset van otthon, azon van, hogy minél több pénzt megspóroljanak az építkezésen. Így például bontott téglát szerez, s azt Zsombóra szállítja, hogy kevesebb beton kelljen az alapba stb. A családból főként édesapja segít neki sokat. A ház befejezésének stádiumában még több pénzre van szükségük, ezért 1985-ben eperet is kezdenek termesztetni, eleinte csak 100 négyszögölnyi területen, a portán. Maguk nevelik a paprika- és az eperpalántát is, Jánosnak a szövetkezet kertészetében szerzett tudása alapján, így ezzel is spórolnak.

Az 1990-es évek elején János kiharcolja a dorozsmai téészben, hogy háztáji földjén fűszerpaprika helyett ő is pritaminpaprikát termeszthessen. Ebben a téészben ugyanis az a gyakorlat, hogy azt a meghatározott mennyiséget, amennyit pritaminpaprikából a velük megállapodásban lévő hetényegyházi feldolgozóüzem átvész, a téesz vezetői termelik meg háztáji földjükön. János ebben a kedvezményben mint tizenhét évesen odakerült agronómus nem részesült. A kedvező változás jelentős fordulatot jelent gazdálkodásukban, mivel a pritaminpaprika lényegesen több pénzt, igaz, nagyobb anyagi

ráfördítást is jelent, mint a fűszerpaprika. Utóbbival ezután már nem is foglalkoznak. Pritaminpaprikájukat is a dorozsmai téesz műveli be. A szedés a fűszerpaprikához képest azonban lényegesen több munkát jelent, mert míg a fűszerpaprika esetében mindössze egy nagy szedés van – ezért is lehetett ezt családi összefogás formájában csinálni –, a pritaminpaprikát kéthetente kell szüretelni.

A munka és gyes mellett csak úgy tudnak ilyen többletmunkát vállalni, hogy János szövetkezeti asszonybrigádja jár hozzájuk vasárnaponta – a téesz megszűnése után pedig a szükség által kívánt időben – ültetni, kapálni, szedni. A háztáji egy holdhoz fognak még feles paprikát is. A brigádbeli asszonyokon kívül főleg János szülei segítenek nekik, de szükséghelyzetben a szülők saját kapcsolataikat, a velük „összesegítő” család szabad kapacitását is „rendelkezésükre bocsátják”. Ezt a többletsegítséget a szülők maguk viszonozzák. Ilyen szükséghelyzet például, amikor János a pesti piacon van, kisfiuk kéthetes, a kukoricát pedig címerezni kell. „Akkoriban – az 1980-as évekről van szó – még nem fogadtak annyi napszámost, hanem egymást hívták” – mondja Ildikó.

A gyes letelte után, 1988-ban János felesége, Ildikó visszamegy dolgozni a helyi óvodába, s ezután inkább csak hétvégén és nyáron tud segíteni férjének a gazdaságban. „Nekem az igazi világom mindig az óvónőség volt” – mondja.

1992-ben János öccse, Tamás elvállik, több problémája összejön, s János felajánlja neki, hogy gazdálkodjanak együtt. Először azonban feleségét kérdezi meg, Ildikó pedig nagyon örül az ötletnek, annak, hogy kevesebb teher lesz a férjén. Így 1992 is egy fontos változás éve gazdálkodásuk történetében.

Eleinte csak részben dolgoznak együtt, mert Jánosnak a dorozsmai téesztől van „saját” földje: „A háztáji földünk, az mindig külön volt, az szent volt. Meg az egy hold barackosunk, amit mamáéktól kaptunk, ahhoz Tamásnak nem volt köze.” Ennek a János szüleitől indulásukkor ajándékba kapott holdnak az üresen álló felét még az 1980-as évek közepén beültetik őszibarackkal.

1995 szintén fontos fordulópontra kerül életükben. Ekkor szűnik meg János munkahelye, a dorozsmai téesz. Eddig inkább a szülői segítségre támaszkodva gazdálkodtak, „ekkor kezdtük *felfejleszteni a gazdaságot*, gépeket vettünk, mi mást csináltunk volna”. A két testvér mindent nagyobb volumenben kezd csinálni, megnövelik eperültetvényük és barackosuk területét is. János 1994-ben 4-5 hektár barackost vesz a dorozsmai téesz feloszlásakor, s ezt, 1994–95-ben már Tamással együtt ültetik be. Ekkortól kezdik komolyabban visszaforgatni a pénz egy részét a gazdaságba, a hatékonyabb termelés érdekében.

A dorozsmai téesz megszűntével meg kell válni a háztáji földtől is, csökken tehát az a terület, amit a közös gazdaságon belül Jánosék külön használnak. Ekkor már csak a János szüleitől kapott egy hold barackost használják saját területként, egészen 1998-ig. Ekkor Ildikó megunja e külön földjük miatti adminisztrációs többletmunkát, s mivel az adminisztráció az ő reszortja, ennek fölöslegességéről férjét is meggyőzi. Ettől kezdve nincs külön tulajdon a két fiútestvér között, s ténylegesen eggyé válik a gazdaságuk.²⁰

1998 újabb fontos állomás, ebben az évben hagyja ott János felesége is a munkahelyét, s lesz, mint látjuk, a családi vállalkozás adminisztrátora. Nem könnyű döntés ez Ildikó részéről. A fő indítéka, mint mondja, hogy „nem bírtam nézni, hogy János – a saját családjából – egymaga van, és nem bírja”.

Gazdálkodástörténetük röviden tehát a következő. 1985: János leszerel, s komolyabb

mezőgazdasági termelésbe kezd; 1990: áttérnek a lényegesen jövedelmezőbb pritamin-paprika termelésére; 1992: Tamás társul, és közös mezőgazdasági vállalkozást hoznak létre; 1995: megszűnik János téeszbeli munkahelye, s a két érintett téesz gépeinek felvásárlásával jelentősen emelik vállalkozásuk technológiai szintjét; 1998: Ildikó otthagyja az óvodát, s beáll a családi vállalkozásba.

A két testvér közös gazdaságának kialakítása

Deák János és Tamás szinte az utolsó pillanatban, az 1990-es évek elején nyit a professzionalizmus irányába.²¹ Maga a pillanat korántsem véletlen, mert egybeesik a dorozsmai téesz 1995-ös, valamint a zombói szakszövetkezet 1992-ben kezdődő felbomlásával. Ez a helyzet mindkettőjüket előnyös pozícióban találja, „közel vannak a tűzhöz”, hiszen János a dorozsmai téeszben agronómus, Tamás pedig falugazdász Zsombón. Mivel Dorozsmán a szövetkezeti tőke magánosítása korábban zajlik le, bizonyos tapasztalatok birtokában bátrabban veszik ki részüket ugyanebben a folyamatban Zsombón, mint más falubeliek.

A két testvér egy egész telet tölt el azzal, hogy házról házra járva állami kárpótlási jegyet, valamint részarányt vásároljanak az idősebb téesztagoktól. A többség nem mer kockáztatni, vagy későn kapcsol.

A gépeket árverésen árulták. „De ki volt ott? A főnökök!” – mondják néhányan a faluban még ma is haraggal. A szakszövetkezet öt igazgatósági tagja között ott volt Tamás is, s valóban ők azok, akik a legnagyobb részt „kivásárolják”. Akciójukat azonban a szóbeszéddel szemben legálisnak ítélik, mivel a vásárlás nyílt árverésen történik, és nem úgy, hogy „kivittük egy kft-be, és hopp, az enyém” – mondja Tamás.

Nem is ketten, hanem hárman társulnak a zombói²² téesz javainak felvásárlásban. A harmadik társ M. A., János legénykori barátja, katonacimborája. Hármásban veszik meg a zombói szakszövetkezet egyik telephelyét, amely ma az ő telephelyük. Itt építenek majd 2000-ben két nagy hűtőházat is, amelynek éppen nem használt részét kiadják bérbé, a ládák száma szerint napi 5–6 forintért. A telep ki nem használt részét, körülbelül a felét szintén bérbé adják egy szállítócégnek kamiontelepként.

Hárman veszik meg a szakszövetkezet sárgadinnyeültető-gépét is, amelynek majd fontos szerepe lesz gazdaságukban. Úgy tűnik, szoros lesz az együttműködés János barátjával is, ehelyett lassan szétváltnak útjaik. A közösen vásárolt telephelyet és a közösen vett ültetőgépet azonban továbbra is együtt használják.

Az eltávolodás előzménye, hogy amikor a két testvér a hármuk közös tulajdonát képező telephelyre hűtőházat tervez, az építés érdekében Tamás úgy ad be pályázatot, hogy erről barátjukat elfelejtik tájékoztatni. Mindketten azt gondolják, hogy a másik szólt neki. Valószínű azonban, hogy valójában a két testvér vállalkozása addigra már kifutotta magát annyira, hogy ez a baráti együttműködés egyre formálisabbá vált, aminek az „elfelejtés” egy jele volt csupán. A katonacimboraságok a hagyományos faluban egy életen át kitartottak. A modern mezőgazdasági vállalkozás kialakítása azonban állandóan új kihívások, megmérettetés elé állít egy emberi kapcsolatot, nehezebb azt hosszú távon működtetni.

János továbbra is barátjaként tartja számon M. A.-t, de Tamás ténylegesen eltávolol-

dik tőle. Szerinte az egykor kreatív barát leállt a fejlődésben, az olcsón termelés lett a legfőbb szempontja, s ezért minél kisebb költségráfordítással dolgozik. De az okok között ott van az is, hogy M. A. több ízben is, amikor nem voltak azonos véleményen, nem minden él nélkül mondta Tamásnak, hogy persze, „te főiskolás aggyal így látod”. Ez nem önmagában érdekes, hanem azért, mert jelzi az együttműködés lehetséges konfliktuspontjait.

A faluban nem kevesen úgy értékelik, hogy a Deák testvérek előnyös felvásárlási pozíciójának köszönhető, hogy ma másoknál jobban áll a gazdaságuk. Tamás ezt azzal utasítja vissza, hogy egy vállalkozás működése nem attól függ, mi van valakinek, hanem hogy mit tud belőle szellemiekben kihozni. Amit megvettek, az kétségkívül segítséget jelentett fejlődésükben, de nem volt feltétele annak, állítja. Példaként hozza a Dalbának,²³ a falu- és falukörnyéki, vagyis a „délalföldi” gazdák által létrehozott értékesítési társulásnak a csődbe jutását, amelyet a legkorszerűbb technológiai szint sem mentett meg a bukástól, mivel nem volt, aki mozgassa. Nem találtak hozzá invenciózus, nagy formátumú vezetőt.

Ő úgy értékeli, hogy a zombói téeszvaygon kiárúsításakor a felvásárláshoz szükséges pénz birtoklása, valamint a dönteni tudás és a kockázatvállalás volt szükséges az érdekérvényesítéshez. A többség azért maradt ki a felvásárlásból, mert ezek valamelyikével nem rendelkezett. A kockázatot szerinte az jelentette, hogy nem megy-e a téesz csődbe addig, amíg a megfelelő mennyiségű kárpótlási jegyet össze tudják vásárolni, valamint hogy azok ellenértékét is le tudják-e még időben vásárolni. Többen pedig, akik akkor szintén „helyzetben voltak”, nem elég koncepciózusan vásároltak, hanem „bele a vakvilágba mindent”, és így nem jutottak vele sokra. Sok tanya végében ma is ott rozsdásodnak az annak idején határozott cél nélkül felvásárolt gépek.

Az is tény azonban, hogy indulásuk korántsem a nulláról történt, „géppel tudtak indulni”, még a fóliavázat is olcsón meg tudták venni. A gazdálkodásba való „előremenekülés” mindkettőjük esetében bizonyos fokú kényszerhelyzetből adódik, végzettségük erre predesztinálja őket. Ezenkívül Tamásnak éppen nem jött össze néhány, a mezőgazdaságból kifelé irányuló kereskedelmi jellegű vállalkozása.

A kezdet a közös gazdaságban sem egyszerű, több sikertelen próbálkozásuk van. Tamás épülő házának portája mögött közösen megvesznek egy eladó földet részarányból. Itt először gyógynövényekkel és száraz virággal kísérleteznek, de egyik sem válik be igazán. Ekkor Tamás faiskolát kezd, ahol barackfákat szemeznek. Innét kerülnek ki saját csemetefáik, de eladással is foglalkoznak. Ez sem hoz igazi sikert. A későbbiekben a maguknak szánt csemetefák előnevelésével is felhagynak, már nem érnek rá ezzel bajlódni. Külföldről hozatják a konténerbe ültetett „GF alanyt”, amely így nem „tépett gyökerű”, és sokkal jobban fejlődik, a fagyot viszont kevésbé bírja. Ők vállalják ezt a kockázatot, de a faluban a többség a tépelt gyökerű csemetefánál marad.

A GF alany egy amerikai barackfajtát jelent. Ezt az alanyt egy georgiai baracktermelő ismerteti meg a faluval, aki a rendszerváltás után, az 1990-es évek elején egy amerikai alapítvány költségén Magyarországra jön, s termékbemutatót tart többek között Zombón is. Az ő hatására több falubeli vesz ilyen amerikai csemetefát, mert az ekkor még meglévő Dalbán keresztül meg lehet rendelni. Amikor a Dalba megszűnik, Tamás egyénileg rendeli azt meg Amerikából. A georgiai baracktermelő postai úton 12–13 fajtát küld neki, s ebből ő két fajtát tart meg. Később két magyarországi importőr révén – akik közül az

egyik a Balaton mellett, a másik Heves megyében lakik – jut hozzá e GF alanyok nevezett csemetefához. Ekkor már rajta kívül Zsombórtól más nem rendel ilyet.

Földeket kárpótlási jegyből vesznek. Tamás részarányból is vesz egy többhektárnyi területet, közösen egyik unokatestvérével, aki egyébként ma Zsombó legnagyobb mezőgazdasági vállalkozója. Ezt a 9 hektárnyi területet csak az unokatestvérével összefogva tudják megvenni, azután egymás között elfelezik. Ezen a 4 és fél hektáros területen kezd zöldségtermesztésbe a két testvér, miután előbb víztározót építenek ide. Húgáék, jó taktikai érzékkel, később majd ennek a földnek a szomszédságában vesznek meg egy területet, amikor erre lehetőség nyílik. János és Tamás e földterületen kívül egy többhektáros gyümölcsösöt is megvásárolnak.

Ekkor összesen 11 hektáron termelnek barackot, s a Tamás által vett 4 és fél hektáros területen másfél hektár eper, illetve az utánaültetett paprika mellett krumplit és sárgadinnyét termesztenek. Valójában egyelőre mintegy 7 hektárt használnak itt, beszámítva az unokatestvér által még nem művelt területeket: „Mihelyt ő terjeszkedik, megyünk tovább.” A krumpli ráfizetéses, ezért egy éve felhagytak a termesztésével, s még saját szükségletüket sem termelik meg belőle. Jó barátaiktól sárgarépaért cserébe szerzik be a szükséges mennyiséget, tehát korántsem törekszenek önellátásra. A krumpli helyét jelenleg pihentetik. Helyette is, jelenleg mintegy 4 hektáron, sárgarépa-t ültetnek. Ezt „téli pénz”-nek találják ki, továbbá azért is, hogy erdélyi alkalmazottaiknak folyamatosan legyen a munkájuk egészen hazamenetelükig, december elsejéig.

Ildikó javasolja, hogy kevesebbfélét termeljenek nagyobb területeken. Jelenleg két nagy tömbben lévő földterületen gazdálkodnak. A kutatás lezárását követő évben, 2006 telén azt újságolják, hogy „rengeteg répamagot vettünk”. Bizonytalanok azonban, hogy jól döntöttek-e, mert most az EU-csatlakozás után válságba került őszibarack-termelés miatt a faluban sok gazda áll rá a répatermesztésre.

A két testvér gazdasági mentalitása

Jánosban sok van az apját is jellemző, önmagát nem kímélő paraszti mentalitásából: „A sok és sűrű munkát szereti.” Csak magában bízik, „mindent ő maga szeretne csinálni” – mondja róla öccse. Magát a munkavégzést szereti, „még dolgozzunk – ez a hozzáállása”. Tamásban már semmi nincs ebből, az ő hajtóereje a kíváncsiság. Szinte leki-csinylően beszél azokról a falubeli gazdákról, akiknél a munkaintenzitás növelése azt jelenti, hogy „beteszi az indigót”, vagyis ugyanazt csinálja, csak még hosszabb időben. Az ő személyében egy „modern vállalkozót”²⁴ ismerhetünk meg.

A két testvér tűz és víz, de adottságaik nagyobb részben szerencsésen egészítik ki egymást. A köztük lévő különbség jelenti azonban személyi vonatkozásban e vállalkozás egyik fő bizonytalansági faktorát. Tamás így jellemzi bátyját: „Ő abszolút biztonsági játékos, nem szeret variálni. Az agyi beállítottsága más, ő horizontálisan gondolkodik, a napi problémákban. Szeret a jól bevált dolgoknál megmaradni.” Van Tamásnak olyan újítása, amit János nem tart megfelelőnek ahhoz, hogy nagyobb méretekben megvalósítsák, „csináld valahol”, mondja öccsének. Nem ritka, hogy csak bizonyos idő elteltével adja hozzájárulását egy addig jól bevált technológia lecseréléshez.

Saját magát Tamás így látja: „Én koncepcióban, rendszerben gondolkodom. A napi

problémák nem érdekelnek. Én az állandó változtatás híve vagyok, *nekem az a természetes, hogy valamin változtassak*. Ha vita van, hogy ezt nem lehet, azt nem lehet, én általában egyedül maradok a problémámmal.” Kevésre becsüli azokat a falubeli gazdákat, a többséget, akik „majd lesz valahogy” alapon termelnek: „Dolgoznak reggeltől estig, de *nincs jövőképük*.” Hozzá kell tennünk, hogy az újításokkal szembeni nehézkessége ellenére – különösen Tamással szembeállítva, akinek „az örökös újítás az élete” – János is az állandó fejlesztést tartja az egyetlen megoldásnak. „Ha újat nem alkotsz, az csak szinten tartás” – mondja.

Tamás 1994–2001 között Zsombó falugazdája, s így a legmegfelelőbb helyzetben van információk és kapcsolatok gyűjtésére. Ez a munkakör eleinte csak heti egy-két nap ügyeletet jelent, így bőven marad ideje a gazdálkodásra is. Ebben a pár évben minden gyűlésen részt vesz, „mert akkor az létkérdés volt. Borzalmasan képből kellett lenni – mondja. – Akkor mindenki a gazdaságot akarta helyzetbe hozni, rengeteg pályázat volt. Nagyon sok pályázatot írtam magamnak, mindenhová elmentem, gyűjtöttem az információt, naprakész voltam a gazdasági-politikai információkból. Sok jó ismerősöm volt, minden bizottságnak az elnöke voltam, mert mindenütt ott voltam.” Tehát épp arra a szellemi-, információs- és kapcsolati tőkére tud itt szert tenni, amely az idők során egyre jobban felértékelődik, s amellyel csak igen kevesen rendelkeznek a faluban.

Az immár közös gazdaság Tamás csatlakozásával forradalmi változásokon megy át, megváltoznak a léptékek, emelkedik a technológiai szint. Pusztá megélhetési forrásból a vállalkozás valóban „intenzív hasznosítású ültetvényes kisgazdasággá” válik.²⁵

Gazdálkodásuk kulcsszava a *minőség*, amit a *technológiai színvonal emelésével* kívánnak elérni. Olyan színvonalra törekszenek, amely árujukat a minőségi piacok elérésére teszi alkalmassá. Semmi sem áll tehát tőlük távolabb, mint a dömpingáru termelése. Hosszú távú stratégiájuk legfontosabb vonása a lehetőségek maximális kihasználása, sőt, állandó bővítése. Ez nagy innovációs hajlandóságot, folyamatos változtatásra való készséget kíván tőlük.

A lehetőségek kihasználására törekvés eszköze az is, hogy a távlatok szem előtt tartása végett számos dologból az éppen szükségesnél többet vesznek meg. Így például 40 hektár földjük van, noha ebből jelenleg csak közel 20 hektáryit tudnak megművelni, több traktorjuk van, mint amennyi feltétlenül szükséges stb. Ez azonban nem csap át náluk szükségtelen felhalmozásba.

A vállalkozás technológiai szintje

Az új technológiák, így például a *tápanyag-összetétel* bevezetését Tamás kulcskérdésnek látja céljuknak, a hatékony és minőségi termelésnek az eléréséhez. Bátyja gazdaságához való csatlakozása után, ahogy „*elkezdünk normálisabban termelni*”, azonnal hozzálát ennek megvalósításához: „A műtrágyába ma már minden tápelemet bele lehet rakni, s a termelő határozza meg a tápanyag-összetételt, vagyis azt, hogy mennyire szolgálja ki a növényt.” Itt is vannak fokozatok, bizonyos paraméterek, s hogy ebből mennyit tud vállalni, arról a termelőnek kell döntést hoznia. Szükséges továbbá megvásárolni a talajvizsgálathoz a megfelelő mérőműszereket. Nekik PH- és EC-mérőjük van, előbbi a talaj hidrogénkoncentrációjának, utóbbi a sótartalomnak a mérésére alkalmas.

A Deák testvérek a tápoldatozást az úgynevezett „bakhátas” eperültetés bevezetésének keretében valósítják meg. Tamás Olaszországban, a Pó-síkság eperültetvényein figyel fel erre az új epertermesztési technológiára. Egy kisebb bérelt portán, ahol eddig is epret termesztettek, maguk is megkezdik az eper „bakhátra” ültetését.

Először kicsiben és kézi technikával, utánozva próbálják ki az epertermesztésnek ezt az új módját, a hazai adottságok között. Ehhez a bakhátat kapával húzzák föl, a fóliát pedig ollóval vágják ki a megfelelő szélességű és hosszúságú, a bakhátat beborító csíkokra, mivel ekkor még nem lehet különböző méretű fóliákat kapni. A fóliába szúrt lukakon keresztül ültetik bele a bakhátba a palántákat. Ekkor 1995-öt írunk, és mivel a bakhátas epertermesztési technológia a kis portán nagyon eredményesnek bizonyul, elhatározzák, hogy nagy területen fogják alkalmazni. Ehhez azonban gép kell.

A téesztől vásárolt sárgadinnyeültető-gépből általuk kialakított eperültetőgép fölhúzza a földet, ráhúzza a fóliát, s azzal egy menetben behúz egy öntözőcsövet, amelyen keresztül a tápanyagot adagolják. Ezzel 1996-ban a korábbiaknál lényegesen intenzívebb epertermesztési módot honosítanak meg Zsombón, ami a faluban forradalmi újításnak számít. Hozadéka nem csak, sőt nem is elsősorban mennyiségi szinten jelentkezik, hanem a „stabil és megbízható minőség” biztosításában. Az így kezelt eper „jobban érzi magát”, s ezt mintegy „meghálálja”. Ezek a megfogalmazások Tamástól származnak, aki ilyen „személyes szakszerűséggel” bánik termelvényeivel. Így látja garantálhatónak, hogy *stabil minőségű és mennyiségű* termékkel tudjanak jelen lenni a piacon.

A tápoldatozás bevezetésének egyik velejárója a *szigorúbb technológia* felvállalása is, ami a talajtechnológiai vizsgálat mellett a növény biológiai szükségleteinek minél teljesebb ismeretét feltételezi. Tamás ezt úgy fogalmazza meg, hogy a növényt „maximálisan ki kell szolgálni”. Ők azonban, mint mondja, csak a szántóföldi termeléshez képest adnak maximális kiszolgálást a növénynek. Hiszen náluk a termelés nem zárt rendszerben történik, mint az üvegházban, ahol minden külső hatás ki van küszöbölve. Ez az oka annak, hogy csak bizonyos szintig érdemes belemenniük a növény „kiszolgálásába”. Határt szabnak a költségek is, ebben csak addig szabad elmenni, amíg azt a növény még „meghonorálja”. Ők most e tekintetben a gazdaságosság határán állnak. Több pluszt, noha még volna mit, már nem tudnak megadni az általuk termesztett növényeknek.

Mindennek megvalósításához azonban, mint láttuk, igen sok szellemi és információs tőkére volt szükségük. János nem hiszi el, hogy a tápoldatozásra ennyi pénzt és energiát érdemes áldozni, s évekig morgolódik, mígnem maga is rájön: „Atyaúristen, ezzel csodákat lehet művelni. Egy tenyérnyi földön 20 kilogramm paradicsomot lehet megtermelni!”

A technológiai szint tekintetében nincs megállás, a versenyhelyzetben maradáshoz állandóan emelni kell azt. Ez egyrészt fejlesztést, másrészt az adott technológia minél intenzívebb hasznosítását jelenti.

A *technológia állandó fejlesztésére* minden termelvényükkel kapcsolatban törekszenek. Pritaminpapríkájukat például eleinte szabadföldön, a saját maguk által nevelt palántával termesztik. Ezt a „tépett gyökerű” palántát az 1990-es évek közepén a „tápkockás” palánta ültetésével váltják fel. A tápkockát először kézzel nyomják a földbe, majd egy erre szakosodott falubeli gazda már géppel végzi el nekik ezt a munkát. Néhány éve már a palántát is neveltetik. Ők maguk már csak a magot veszik meg – „szeretjük a magot mi

megvenni” –, és elviszik Felgyőre egy palántanevelő kft-be. Két év óta pedig bakhátra ültetve és fólia alatt nevelik pritamínpaprikájukat is.

Látjuk, hogy az évek múltán a technológia fejlődésével egyre több specialista segítségét veszik igénybe, egyre értékesebb az idejük ahhoz, hogy mindent maguk csináljanak. Gondos odafigyelésüket tanúsítja azonban, hogy a paprikamagot továbbra is ők veszik meg, ellentétben azokkal a falubeliekkel, aki kész palántát vesznek, „s azt se tudják, hogy mit ültetnek el”. Gazdálkodási mentalitásuknak fontos vonása – s egyben sikereik egyik titka –, hogy náluk a korszerű technológiák bevezetése mellett sem maradnak ki teljesen a személyesség mozzanatai a termesztési folyamatokból.

Az eperpalántákat ugyanakkor továbbra is maguk nevelik fel kis dobozokban, mert a készen vett tápkockás eper túlzottan drága lenne. Az így nevelt eperpalánta földjének összetételén azonban már változtattak. Először tőzeg, trágya és homok általuk összeállított keverékébe tették a magot, újabban azonban Kecelről hozott speciális virágföldbe ültetik azt, amely azért is jobb, mert egyenletesebben van elkeverve. Itt is figyelemre méltó a személyesség és szakosodás együttes jelenléte, annak ellenére, hogy gazdálkodásuk folyamata egyértelműen a szakosodás felé tolódik el.²⁶

Az eperpalánta házilagos nevelésével tehát pénzt spórolnak meg saját munkaerejük árán. Az utóbbival való gazdálkodás egyébként szintén fontos, de adott esetben nem a legfontosabb szempont.

Van azonban, amin az ő minőségi termesztésük igényei szerint nem érdemes spórolni, ilyen például a fólia. Hamar rájönnek ugyanis arra, hogy korábbra hozható az eperérés, ha fóliát húznak a bakhátak fölé. A következő lépcsőben azután már fátyolfóliát is borítanak az eperpalántákra, ami kiengedi a párákat a növényről, de a napot átengedi. Ez előbbre hozza az érést, igaz, a termelési kiadások emelése árán. A fátyolfóliát ugyanis sérülékenysége miatt csak egyszer, legfeljebb kétszer lehet felhasználni.

Az eper szedése is állandó apró technológiai újítások közepette történik. Ez azért is fontos, mivel állandóan növelik többek között az eperrel beültetett földjük méretét is. 2004-ben még egy hektár földön termesztettek epret, 2005-ben pedig már közel másfél hektáros területen, ami 80 000 bokrot jelent.

Az eperszedéshez a faluban egyedül nekik van „eperszedő húzókájuk”, amit Jóska bácsi talált ki és valósított meg. Ez egy kis kocsit jelent, amely a bakhátak közé állítható, s az eperszedő az erre ráakott kilenc műanyag „kupába” – dobozkába – szedi az epret. Külön dobozba szedik a kicsi, illetve a nagy szemű epret. Amikor az eperszedők készen vannak, az eperhordó, aki ebben a gazdaságban jelenleg Ildikó, műanyag ládában odaviszi nekik az üres dobozokat, és elviszi azokat, amelyek meg vannak rakva. A kocsit az eperszedők, ahogy haladnak, mindig arrébb húzzák. 1985-ben kezdtek epret termesztetni. Akkor még csak háromnaponta, később kétnaponta, ma pedig már naponta kell szedni az epret. Ilyen mértékben nő az eperrel beültetett területük.

A barackszedéshez már régebb óta használtak „barackszedő kocsit” a faluban, amelynek különböző változatai voltak. Azt, amelyiknek két biciklikerek volt a kereke, „betegszállítónak” hívták, olyan nehéz volt a homokban tolni. Jóska bácsi konstruált a Deák testvéreknek egykerekű változatot. Ehhez az előző típus kocsiját kettévágta, s ezt sokkal könnyebb húzni. Ezelőtt olyan kocsijuk volt, amelyet ketten kétfelől raktak, húztak. Ez nehézkes volt, mert általában nem egyszerre lettek kész, s várni kellett egymásra.

Rita férje, Tibor készített egy szánkótalpú barackszedő kocsit. Új konstruktor hajlamú tag készülődik tehát a Deák családban.

A technológiának ez az állandó fejlesztése nemcsak a növekvő mennyiség miatt fontos, hanem azért is, mert úgy lehet egy áruval jól keresni, sőt egyáltalán keresni, ha az a többi termelő áruját megelőzve kerül a piacra. Mikor „a piac már meg van hordva” eperrel, egyre nyomottabb az ár: „A kezdés, az bármiben előny.” A Deák testvérek vállalják a plusz befektetéseket a minél korábbi „kezdés” érdekében. A piac diktálta kénszer ugyanakkor egyre jobban megdrágítja a termelést.

Az elért technológiai szint még hatékonyabb kihasználását eredményezi, amikor elfogadják hűguk javaslatát, hogy az eper leérése után próbálják meg a pritamín paprikát ugyanabba a bakhátba elültetni. Az eper alá ugyanis annyira meg kell trágyázni a talajt, hogy az nem is tudja teljes egészében hasznosítani. Ennek megfelelően két év óta, a tavaszi eperérés után azonnal paprikapalántát telepítenek a helyére. November közepén pedig, amikor leszedik a paprikát, visszatelepítik a fóliavázat az évente változó helyre ültetett eperre, és ezzel előrehozzák a tavaszi eperérést. Amikor ugyanis tavasszal hirtelen jó idő lesz, csak rá kell tenni a vázra a fóliát. Aki akkor kezdi a fóliavázat telepíteni, az már elkésik az eprével.

A bakhátas termelés fóliasátorral jár együtt. Ily módon természetett pritamín paprikájuk minőségében ez a technológia óriási színvonal-emelkedést hozott. Azoknak a gazdáknak, akik szabadföldön termelték a paprikát, az 2005 forró nyarán „nem sikerült”, „nulla lett” a paprikájuk, s a falu csak úgy visszhangzott az e fölötti panasztól. Az ő termésük ugyanakkor „gyönyörű” lett. Tamás levonja a következtetést, hogy a szántóföldi zöldségtermesztést – ha minőségi árut akarnak – nem lehet a hagyományos módon folytatni, mivel a megváltozott éghajlati adottságok miatt kiszűnik, foltos lesz a paprika.

Ilyen óriási különbségek lehetnek tehát egyetlen falun belül. Megfelelő – költségeiből – technológiával még az időjárás hatása is, „korrigálható”, természetesen csak bizonyos szintig.

A technológia minél hosszabb szakaszon való ellenőrzése is a fejlődés tartozéka. Ehhez saját fajtakísérleteket végeznek.

A Deák testvérek őszi barackkal majd egyhektárnyi területen, jelenleg száz tíz fajtaival folytatnak fajtakísérletet, ahol minden fajtából két fa van egymás mellé ültetve. Tamás 2000-ben hoz be több új barackfajtát Olaszországból. Ebben kinti olasz barátai segítenek neki, tőlük kap szemzőhajtást. Az így szaporított csemetefák 20–30 százalékról az derült ki, hogy a magyar klíma nem jó nekik, mintegy 60–70 százalékról pedig az, hogy alkalmasak az itthoni termesztésre. Igazán jónak azonban csak 15 százalékuk mutatkozik. Ebből válogatott ki Tamás hat fajtát. Folyamatosan selejtez, négy vizsgálati év alatt szűkítette le kísérleti állományát erre a hat fajtára. Ezekből van most új telepítésük. Teljes barackosuk jelenleg 11 hektárt tesz ki, s ebből az idős ültetvény tíz, a fiatal hároméves. „Jövőre terem, ha ki nem vágom” – mondja Tamás.

Az EU-csatlakozással ugyanis „nagyon megváltozott a barack piaci helyzete”, a magyar piacot elárasztotta a mediterrán országokból behozott korai barack. Ez komoly probléma a főként baracktermelésre specializálódott Zombónak.²⁷ Tamás ismét nagy szelekciósra készül, csak felét, harmadát akarja meghagyni új barackültetvényüknek. Teszi ezt annak ellenére, hogy az ezek mögött álló kísérletek rengeteg munkájába és – az olasz úttal együtt – több millió forintjába kerültek vállalkozásuknak. Azt mondhatni, hogy a

fajtakísérlet a gépesítéssel azonos nagyságrendű befektetést jelent. Legtöbb barackfajtájuk Olaszországból származik, ahová általában egyedül szokott menni, de járt már ott bátyjával is. Ezenkívül van barackosukban francia, amerikai, valamint magyar fajta is.

A felnőtt fákkal is kísérletezik, rövidre, illetve hosszabbra metszi az ágot, több, illetve kevesebb vesszőt hagy rajta, s figyelni, hogyan reagál a fa. Tamás nemcsak az őszibarackkal, de minden termelvényükkel kísérletezik, több megoldást kipróbál: „Én akkor vagyok nyugodt, ha többféle megoldás van: kisebb bakhát, nagyobb bakhát, több víz, kevesebb víz.”

Egy új, nagy szemű szilvát az 1970-es években egyszer már behoztak a faluba, de azok a fajták a magyar klímának nem feleltek meg. A jelenlegi fajtát hét éve, 1996-ban ő hozta be, s ez nagyon bevált. Egy olasz ismerőse adta a hajtást, ő itthon beszemezte. A faluban azóta már sokan termelik ezt a szilvát, a tőle kért hajtás segítségével.

Ez évi olaszországi útjára sógora kísérte el, ezúttal új eperfajták palántáit hozták haza. Tamás az eperrel is végez fajtakísérleteket, a bakhátak végébe új fajtákat rak. Alkalmazottaik tudják, hogy ennek termését külön tálba kell szedniük, mert aztán Tamás sorba nézi őket, hogy elég kemény, elég piros-e a kísérleti fajta.

A technológia minél hosszabb távú kiterjesztésének fontos része lett Zsombón, mint a környező falvakban is, a *hűtőházak elterjedése*. Ennek segítségével a gazdák ki tudják tolni árujuk értékesítését a dömpingáras időszakból. Az utóbbi pár év a „hűtőház forradalmát” hozta e faluban. Az igényesebb gazdáknak, a termelők mintegy harmadának van kisebb-nagyobb hűtőháza. A Deák testvérek augusztusban például alig járnak piacra, szeptemberig hűtőházban tartják őszibarackjukat. A sárgarépa esetében pedig egyenesen létkérdés a hűtés. A hűtőházak tekintetében nagy különbségek vannak a falun belül nemcsak a kapacitás, de a minőség tekintetében is. A legjobb a „minél gyorsabb” és az árut 2 fokon tartó hűtő, nekik ilyen van.

Két, 10x10 méteres, közvetlenül egymás mellett álló hűtőházukat 2000-ben állami támogatással építik telephelyükön, amely korábban a zsombói téesz egykori, általuk megvásárolt telephelye volt. Ez a központi helyen lévő telephely egyébként nagy előnynek számít e családi vállalkozásban. Az itt álló épület, amelyben a két nagy hűtőház is helyet kapott, adja gazdaságuk központi terepét, ahol a piacra való előkészítés munkálatai is történnek.

Ma már szinte nem is az előnyben, hanem a hátrányban mérhető a faluban a hűtőház fontossága. Ritáéknak például, akiknek viszonylag új a mezőgazdasági vállalkozásuk, még nem telt erre. Ehhez képest némi előnyt jelent, hogy bátyjai nekik olcsóbban adják ki hűtőházuk szabad kapacitását. A sárgarépaszezonban azonban kiszorul az ő árujuk is a testvéri hűtőházból, s így arra kényszerülnek, hogy frissen kiásott répájukat folyamatosan Zákányszékre szállítsák. Itt találtak legközelebb bérhűtési lehetőséget. Rita teherautóval, férje pedig traktorral rója a répaásás egész ideje alatt a két falu közötti távolságot. Ez így rengeteg többletkiadást és nagy időkiesést jelent. „Muszáj lesz hűtőt építeni” – vonják le a tanulságot.

Legújabb technológiai előrelépésük az úgynevezett „integrált támogatási lehetőség” igénybevételel van összefüggésben, amelyet 2005-ben már egyszer megkaptak, és 2006 elején újra megpályáztak. Hektáronként 100 000 forintos támogatást lehet elnyerni. Ez a – más néven – „agrárkörnyezet-gazdálkodási” támogatás egy környezetkímélő gazdasági program, igen szigorú s komolyan ellenőrzött feltételekkel. Tízpontos követelmény-

rendszere többek között előírja a vetésforgó alkalmazását, továbbá azt, hogy nem szabad február előtt trágyázni, hogy nem lehet a környezetet már károsító mennyiségű műtrágyát használni stb. Mindehhez napi rendszerességgel vezetett gazdálkodási naplót, földmintát kell beadni.

E támogatás követelményeinek megfelelően a Deák testvérek visszaszorítják a szerves trágya, illetve a vegyszer használatát sárgarépa földjükön, s a répát megtámadó fonálféreg ellen zöldtrágyázással készülnek védekezni. Egy mézontófű nevű növényt ültettek el, s azt fogják betárcsázni a földbe. Ehhez az „altalajlazításhoz” egy minden eddigi traktoruknál nagyobb teljesítményű, 92 lóerős MTZ traktort vásároltak legutóbb használtan.

Az integrált támogatási módot Zsombón mindössze hét gazda vette igénybe, a két fivéren, valamint Rita férjén és János huszonhárom éves fián kívül – aki csak a nevével szerepel, mivel egy hektár föld van ráíratva –, tehát a Deák család tagjain kívül még három gazda. „Ki ér rá arra, hogy naplót vezessen!” – mondják háborogva a zsombóiak. Ebben az ellenérzésben nem is elsősorban a pluszmunka, hanem a másfajta, adminisztrációs munkától való idegenkedésük kap hangot, amely miatt inkább egy nagy volumenű anyagi támogatás lehetőségéről is lemondanak. Pedig a rugalmasság a heroikus munkabírásnál is egyre fontosabb adottsággá kezd válni a ma mezőgazdaságában Zsombón.

Összehasonlításként: Zákányszéken hetven gazda élt ezzel a lehetőséggel, ott van, aki „összefogja őket”. Abban a faluban a támogatáshoz kért földmintát is együtt, nem külön-külön vitték leadni. Zsombón nem alakult ki összefogás az újat akaró gazdák között, s úgy tűnik, hogy itt nincs is erre alkalmas vezérszemélyiség.²⁸ János és Tamás ugyanakkor, ha aktív szervezőként nem is, de példájuk által nagyon is fontos katalizátorszerepet töltenek be a faluban, másokat sokféle módon inspirálnak.²⁹

Gépesítésük szintje

A következőkben e gazdasági vállalkozás technológiai szintjén belül azt vizsgáljuk meg, hogy *gépesítésük* szintje hogyan támogatja e vállalkozást céljai elérésében, illetve mire teszi azt képessé.

Erő- és munkagépek, szállítóeszközök

A Deák testvérek különös gondot fordítanak gazdaságukban a gépesítésre, ezen belül is az erőgép: a traktor, valamint a szállítóeszköz: a teherautó jó minőségére. Meggyőződésük, hogy ezek vásárlásakor nem szabad spórolni, hanem a lehető legjobb, leghatékonyabb típust kell megvenni. Bevett technikájuk, hogy amint anyagilag megtehetik, az induláskor pénzhiány miatt használtan vett gépeiket sorra újra cserélik le. Pár év múltán azután ezeket a gépeket is eladják, s újat vesznek helyettük, még mielőtt elhasználtságuk „nagy szervizigényben” jelentkezne. Szerintük a gyakori szervizelésre szoruló, használt, de olcsó gépek végül is drágábbak, ha a szerelési díj mellett a javítások miatti időkieséseket is beszámítják. Ahogy apjuk, id. Deák János megfogalmazta: „amikor nem sikerül valami, akkor az megy hét kárig”.

Az első MTZ traktort János veszi használtan a dorozsmai téesz árverésén, sikerül azonban hamar eladnia, és egy új kis traktort venni helyette. Első közös nagy traktorukat, egy MTZ-t a két testvér 1995-ben ugyancsak használtan veszi, ezúttal a zsembói téesz árverésén. Ezt a traktort nagy pótkocsi húzásához, szántáshoz, tárcsázáshoz használják.

Alig több mint egy év múlva, 1997-ben újonnan vásárolnak egy kis Fiat traktort, pályázat segítségével, 25 százalékos állami támogatással. Ennek teljes ára akkor 3,2 millió forint. Ez az 55 lóerős kis traktor „olyan, mint egy szántóföldi nagy traktor, csak kicsiben, mindent tud”. A faluban az akkor kapható, és ezért itt általánosan használt 14 lóerős kis kerti traktorok, illetve az ő Fiat traktoruk között olyan nagy a különbség, mint például autó tekintetében a Trabant, illetve a Mercedes között – magyarázzák még most is lelkesen. Új traktoruk nagy irigységet kelt a faluban, számukra viszont óriási előnyt, kiugrást jelent ez az erős gép, amely még soha „nem hagyta őket cserben”, s „nincs, ami elromoljon rajta”. Mivel alacsony és keskeny, befér a fiatal barackosokba is, így ott is ezzel rotátoroznak, ez húzza majd később a gallyzúzót és az oldalazó rotátort is.

Fiat traktoruk mellett két közepes méretű traktoruk van, amelyekre gyakran egyszerre van szükség. Az egyik egy román UTV traktor, amely „mezítlábas”, vagyis csak hátsókerék-meghajtású. Ehhez tartozik egy targoncaemelő, amely fölemeli a ládákat, konténereket. A másik szintén UTV típusú, de terepes traktor. Ezzel mindenütt lehet menni, „még a sáros krumpliföldről is csak úgy ugrik ki”.

A jó minőség a szállítójármű, a *teherautó* esetében is elengedhetetlen. A családjukban működő mindhárom gazdaságnak igen jó Ford teherautója van, tehát apjuknak és hűguknak is. Határt itt csak az szab, hogy mind János, mind Tamás szintévesztő, s ezért a közepesnél nagyobb kategóriájú teherautót nem vezethetnek.

Munkagépeket 1997-től folyamatosan vásárolnak traktoraikhoz: kis és nagy pótkocsit, ekét, boronát, permetezőt, tárcsát, rotátort, trágyaszórót, hengereket, ásógépet. Legújabb munkagépeik a kultivátor, a targoncaemelő, a nagytárcsa – utóbbi a betakarítás után egyengeti el a talajt –, a kombinátor, ami a talaj legfelső rétegét készíti elő a bakhátázásra, a talajlazító gép, ami a faluban másnak nem nagyon van, valamint az oldalazó rotátor. Utóbbival mindössze két gazda rendelkezik Zsombón. Ezt a gépet is részben pályázati pénzből, részben pedig önerőből vették, 1,56 millió forintért. Míg a rotátor a fák sorfala között haladva középen tudja a talajt megtisztítani – s ilyen gépe a faluban mindenkinek van –, az oldalazó rotátor közel tud menni a fa tövéhez, és így ott is feleslegessé teszi a kapálást. A legújabban vett, úgynevezett gallyzúzó gépük már inkább speciális gépnek számít. Ez a lemetszett ágakat zúzza össze és dolgozza be a talajba. Ára 68 000 forint, s rajtuk kívül négy embernek van Zsombón.

1998-ban, amikor jó áron be tudják számítani, eladják a zsembói téesztől 1995-ben vásárolt MTZ traktorukat, s újat vesznek helyette, 25 százalékos állami támogatással. Gazdaságuk egy kicsit túl is van biztosítva traktorral, ez a „gyengéjük”. Valójában nagy előnyt jelent, hogy két, nagyjából azonos teljesítményű traktoruk van, s így egyidejűleg mindketten tudnak gépi munkát végezni. Ezzel nemcsak sok holtidőt takarítanak meg, de a növények igényeit is naprakészebben tudják kiszolgálni.

Speciális gépek

A gépesítés nemcsak a hatékonyságot és az emberi munka kiváltását szolgálja ebben a gazdaságban, de gyakran új technológia meghonosításával jár együtt. Az erőgépek mellett ezért egyre több speciális gépre van szükségük. Minden új növény termesztése komoly beruházással kezdődik, meg kell teremteni hozzá a lehető leghatékonyabb technológiát, s ez általában új gép vásárlását jelenti: „Más azzal oldja meg, ami van. Én szeretem, hogy mindenhez speciális, arra tökéletesen megfelelő gép legyen. Ha nem, akkor alakítok rajta. Ez a hatékonyság, mindig agyalok.” Speciális gépek nagy száma önmagában a magasabb technológiai színtről tanúskodik.

Már szó esett arról, hogy Tamás Olaszországban, a Pó-síkság eperültetvényein ismeri meg a korszerű, „bakhátas” epertermesztési technológiát, s ott az ehhez használt gépet is a helyszínen tudja tanulmányozni. Az itt látott gép azonban nem nyeri meg teljes egészében a tetszését, mivel véleménye szerint túlságosan tömöríti a talajt. Ezt ő szeretné kiküszöbölni. A látott új technológiát tehát nem egyszerűen lemásolja, hanem azonnal tovább is fejleszti.

A szakszövetkezet gépeinek felvásárlása során rájön, hogy az itt sárgadinnye-ültetéshez használt síkfóliázógép bizonyos átalakításokkal alkalmassá tehető céljaikra. Hármasban, bátyjával és annak barátjával, M. Andrással megtervezik az új gépet, s Jóska bácsi, a család géplakatos a ötleteik alapján „bakháthúzó” géppé alakítja a síkfóliázógépet. Eperültetőgéppükkel apjáék eperföldjét is ők ültetik be, sógoroknak pedig kölcsönadják a gépet, s M. A. is ezt használja. Azóta már van néhány bakhátázógép a faluban, mivel mezőgazdasági kiállításokon drágán ugyan, de már meg lehet vásárolni.

Speciális gépeket konstruálnak a vállalkozásukban komolyabban csak pár éve elkezdett sárgarépa-termeléshez is, a két testvér, főleg Tamás ötletei és Jóska bácsi közreműködése segítségével. Egy répaásó gép és négy répaszállító kocsi készül a cél érdekében. A répaszállító kocsik alapjául nagy takarmánybegyűjtő kocsik szolgálnak, amelyeket még szintén a téves árverésén vettek. Ezek felépítményét leveszik, és platót készíttetnek hozzá.

Répaszedéskor a négy kocsihoz négy traktorra van szükségük. A saját két gépükön kívül egyet édesapjuktól, a negyediket pedig Ildikó zákányszéki apjától kapják kölcsön, hogy az általuk kidolgozott technikával és az ahhoz kialakított répamosó géppel lemosott répájukat hűtőházba szállítsák. Pontosabban az a fontos, hogy a munka fennakadás nélkül menjen.

Míg, mint láttuk, az erőgépeken nem lehet spórolni, ezzel szemben az olyan speciális gépeket, mint a „bakháthúzó gép”, amelyet az eperültetéshez konstruálnak, illetve amelyet a sárgarépa ásásához, mosásához, illetve szállításához alakítanak ki, nem lehet, de nem is szabad újonnan megvenni – mondja Tamás. Minden más speciális gépre érvényes szerintük ez a szabály, hogy mivel relatíve nagyon drágák, rájuk beruházni „kibottott pénz”, hiszen házilag is „meg lehet őket buherálni”.³⁰ Szemléletesen mutatja egyébként technológiai rugalmasságukat, ahogy a répaszüretelés technikáját évről évre tökéletesítik.

A gépesítésen belül külön kell megemlítenünk az öntözést, amely más funkciók mellett a kockázatok minimumra csökkentését is szolgálja a gazdaságban. Ez pedig az általuk megcélzott minőségi termelésnek az előfeltételei közé tartozik.

A szántóföldi növényeknél a Deák testvérek a kézi locsolás után először a szórófejes

öntözést vezetik be, ahol a szórófejet 2-3 óránként arrébb kell vinni. Ezt azután pár éve a talajba betelepített, igen modern és drága „mikro-szórós” öntözésre cserélik. Ők, a többséggel ellentétben, barackosaikat is locsolták, mégpedig tűzoltótömlővel. E módszerrel a fákat előzőleg körbeárkolták, s azután a tömlőt minden fához külön odahúzták. Az utóbbi évek szokatlanul forró nyarai azonban arra készítetik őket, hogy az öntözés automatizálását barackosaikra is kiterjesszék.

A szerencse a kezükre játszik, mivel 2000-ben igen sok barackjuk terem, s a hasznot a hűtőházépítés mellett öntözőberendezéseik korszerűsítésére, illetve kiterjesztésére fordítják. A saját pénzüik nagyságrendekkel kevesebb, mint amennyire ehhez szükség lenne, sikerül azonban komoly állami támogatást is nyerniük tervük megvalósításához. A pályázatokat Tamás írja nagy rátermettséggel, folyamatosan aktualizált információi felhasználásával.

Két nagy, 3, illetve 8 hektáros darabban fekvő barackosuk ellátását mikro-szórófejes öntözőberendezéssel 2001-re sikerül megvalósítaniuk, ára 8 millió forint. Ennek 40 százalékát azonban állami támogatásként kapják. Igaz, a maradék összeget is csak egy jól működő vállalkozás engedheti meg magának, illetve olyan, amelyik „agyalással” próbálja kiváltani a maradék összeg minél nagyobb részét. Tamás úgy kurtítja a kiadásokat, hogy nem magát a szerkezetet vásárolja meg, hanem csak a csöveket és a szórófejeket, s ezekből ő maga állítja össze az öntözőberendezést.

Így is „borzalmasan nagy beruházás volt. Az egész föld be van hálózva csövekkel, és rajta kis mikro-szórók. Gombnyomásra megy az egész.” Azt a különálló egy hold barackot, amely János egykori szülői öröksége volt, s amellyel a gazdálkodása indult, „kiveszik a termelés alól”, mivel kívül esik az öntözés alá vett területeken. A berendezéshez tartozó szórófejeket Tamás nem sokkal az üzembe helyezés után máris egyszerűbb, ám üzembiztosabb típusúra cseréli le. Most épp az öntözéshez használt mágnesszelepek foglalkoztatják, mivel nem úgy működnek, ahogy az a prospektusban le van írva. Arra készül, hogy négy különböző cégnél vesz szelepet, és megfigyeli, hogy melyik működik közülük jól.

A barackot nem kell minden évben locsolni, de ha szárazság van, akkor kétszer is. Ők az érés előtti időszakban locsolják sorra barackosaikat, az érés szerinti sorrendben. Az öntözés „meglátszik a barack méretén”, tehát a minőség emelését szolgálja. Nem teszik az időjárás szeszélyétől függővé termésüket, mint azok a falubeli gazdák – a termelők mintegy kétharmada –, akik, mint mondják, „a Jóistentől várják”, hogy meglocsolja barackosukat.

Az epret és paprikát először csak felső locsolással öntözik, szemben a korszerűbb alsó locsolással. Mihelyt azonban megtehetik, azonnal a legkorszerűbb öntözési technológiát valósítják meg. Az „alsó csöpögtető” locsolási mód terén ma létező kétféle technológia közül is pár év óta náluk már a korszerűbb működik, ahol a csövek nem közvetlenül a fólia alatt, hanem magában a földben vannak elhelyezve.

Gépesítésük mai szintje

A termelési körülmények általános nehezedeése náluk elsősorban gépparkjuk elöregedésében jelentkezik. Éppen most kezd kiöregedni gépparkjuk, amikor az állami támogatások váratlan gyorsasággal megszűntek, ami állandósuló rizikófaktorrá kezd válni. Ezt eddig gazdaságukban maximálisan kiküszöbölték.

Amikor huszonévesen gazdálkodni kezdtek, ők is, mint mások, mindenképp használtak vettek. Csak harminc-harmincöt éves koruk körül jutottak el oda, hogy ezeket a gépeket fokozatosan újra cserélhessék. János jelenleg negyvenöt éves, s nagyrészt ugyanazok a gépeik vannak: „Most fejlődni nem tudunk, ami romlik, azt cserélni nem tudjuk. Nyolc-éves a traktorunk.” Pedig mindez csak úgy gazdaságos, ha legkésőbb tízéves korukig lecserélik a gépeket, mert „akkortól már egyre több gond van velük, nagy lesz a szervizigényük” – mondja János. Zombón a „magukra adó gazdák mindig is arra törekedtek, hogy a használt gépeket, amelyekkel itt mindenki elindult, lecseréljék, átlagban tíz év alatt, az iparkodóbbak két-három éven belül”. Szerencsésen támogatta meg ezt a tendenciát eddig a pályázati lehetőség.

Mint láttuk, vannak újabban vett gépeik is, mint a „talajlazító” gép, illetve az említett „gallyzúzó”. Utóbbi az első olyan gépe a két testvérenek, amelybe Rita is befizetett, így azt már hárman vették. Ők, a többséggel ellentétben, nem álltak tehát le egészen gépparkjuk fejlesztésével.

Amikor a 2005 végén lényegében lezárt kutatást követően 2006 év elején még találkoztunk, kiderül, hogy a téli pihenés néhány hónapja milyen sok változást hozott gazdaságukba. Ebben a pár hónapban az integrált támogatási lehetőség által megkívánt zöldtrágya-ültetéshez, illetve annak földbe tárcsázásához – az „altalaj-lazítózáshoz” – egy nagyobb teljesítményű MTZ traktort vettek használaton, amely az eddigi legnagyobb, 75 lóerős traktorjukkal szemben 92 lóerős. Az ára 3,6 millió forint volt, s ehhez most nem lehetett állami támogatást kapni. Eladják azonban 2 millió forintért előző nagy MTZ traktorjukat. Az új traktor könnyebben húzza el a nagytárcsát, de minden más szántóföldi munkát is megkönnyít. Háromévesen, használt állapotban vették, ami a traktor esetében még új számba megy, nem úgy, mint a személyautónál – mondják.

Vettek ezen kívül egy használt, de majdnem új targoncát a régi helyett, 900 000 Ft + Áfáért. A fejlesztés ebben a családi gazdaságban tehát korántsem állt le, ha le is lassult. „Több ez, mint szinten tartás. Ez öröm, a fejlődésnek egy foka” – mondja János. Tamás szkeptikusabb az ügyben, ő ezt nem látja komoly fejlesztésnek.

Ugyanezen idő alatt Jóska bácsi korszerűsítette répmosógépüket, kijavítva annak az őszi szezonban tapasztalt hibáját. Az eddigi másfél méteres hosszúság helyett két és fél méteresre hosszabbította meg a gépnek azt a vályúszerű részét, ahol a répa mosása ténylegesen történik. Ezen a hosszabb szakaszon majd lassabban forogva tisztulnak meg a répák, s így a forgatás „nem veri őket úgy össze”.

Nem kifejezetten a gépesítéshez, de a korszerűsítéshez tartozik, hogy János és Tamás e téli hónapokban leszígeztették telephelyük feldolgozóhelyiségét, ahol eddig időnként olyan hidegben dolgoztak, ami már a hatékonyság rovására ment. Fontos e helyiség „ősziesítése”, mivel erdélyi alkalmazottaik március elsejétől november végéig vannak leszerződve náluk, s így ki tudják nyújtani számukra a munkaidőt.

A gépesítés egyébként nem megoldás mindenre, már csak azért sem, mert éppen az

újabb kultúrák esetében a kézi munkát csak kis mértékben lehet géppel kiváltani. Míg ugyanis a szántóföldi művelés Tamás szerint 80 százalékban gépesíthető, a sárgarépa munkája már csak mintegy 40 százalékban, a paprikáé 30 százalékban, az eperrel kapcsolatos munkáknak pedig mindössze 5 százaléka végezhető el géppel. Ezek az adatok annyiban csalókéak, hogy a kevesebb gépi munka adott esetben ugyanolyan nélkülözhetetlen, éspedig éppen a minőség miatt az.

A tőkefajták: az információs tőke, a „technikai” tőke, illetve a „piaci lehetőségekre vonatkozó”³¹, valamint adminisztrációs tudástőkékük

Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a rendszerváltás után a családi mezőgazdasági vállalkozások talpon maradásához egyre nélkülözhetlenebb bizonyos mennyiségű információs, anyagi, valamint kapcsolati tőke együttes megléte, s ezek megfelelő működtetése.

Az 1970–80-as évek kapcsán még azt láttuk, hogy Zsombón a gazdák között lényegében nem volt gazdasági információcsere, nem osztották meg egymással kisebb-nagyobb újításaik eredményeit. Sőt, inkább épp azok titokban tartására törekedtek, hogy gazdátársaikhoz képest piaci előnyre tegyenek szert kísérleti eredményeik révén. Nem árulták el egymásnak például permetezőszerük összetételét, sőt, nem ritkán hamis információt adtak a kérdezősködőnek a nyílt visszautasítás helyett. Igaz, nem illett erre közvetlenül rákérdezni a néprajzkutatónak sem. Az információszerzés legáltalánosabb módja ekkoriban az volt, s ez ma is jellemző, hogy rendszeresen kitérőt tettek a mintának tartott gazdák gyümölcsösei felé, s megpróbálták ellesni, amit lehetett. Lehetőség adódván hajtást is törtek, és azzal a saját fáikat beszemezték. Az 1940–50-es években ezzel a módszerrel került egyébként az őszbarack a szomszédos Szatymazról Zsombóra, az ott dolgozó napszámosok hozták magukkal szemzőágak formájában.

Az egyéni szakmai tapasztalat kezelését illetően a helyzet az 1980-as évek második felétől kezd változni. A piaci viszonyok változásának kényszerére, valamint a gazdátanfolyamok felvilágosító előadásainak köszönhetően a jobb gazdák rádöbbennek, hogy minőségi piacra betörni a saját pár mázsa gyümölcsükkel nem igazán tudnak, az csak nagy mennyiségű és stabil minőségű áruval lehetséges. Ezt pedig csak összefogással lehet elérni. Kezdi kicserélni tapasztalataikat, sőt, egymás számára átláthatóvá tenni termelési gyakorlatukat. Előadókat is közösen hívnak meg a mindenkit érdeklő témákban. Ekkoriban már csak a rövid távon gondolkozó kisebb termelők titkolják eredményeiket, a nagyobb gazdák között „áradt az információ” – emlékszik vissza Deák Tamás. E szellemi összefogás eredményeként születik meg végső soron a Dalba, a közös értékesítést megszervező társulásuk is. Ennek indulásához a belépő tagok 500 000 forinttal járulnak hozzá, ebből, valamint állami támogatásból hozzák létre Zsombó határában a lehető legkorszerűbb telephelyet. A megindult összefogás 2002-ben, a Dalba bukásával kap léket.

Míg apáik generációjában – láttuk ezt id. Deák János példáján – a fizikai teherbírásnak még igen fontos szerepe volt, ma ennek nagy részét „tudástőkével”, Tamás kedvenc kifejezésével élve: „agyalással” ki lehet váltani. A szellemi képességek szerepe tehát egyre meghatározóbb egy gazdaság eredményessége szempontjából. A mai adottságok között – a Deák család vállalkozásának példáját tekintve – különösen két képesség látszik

fontosnak, ez pedig az új technológiai lehetőségek állandó kutatása a piac kihívásaira adott válaszként, illetve a meglévő lehetőségek maximális kihasználása. Ezek a felhasználással kapcsolatos stratégiák közelebbről nézve sok olyan megoldást mutatnak, amelyek a vizsgált kistérség, jelen esetben a Homokhátság, azon belül Zsombó, azon belül egy család öröklődő gazdasági kultúrája által sok tekintetben meghatározottak.³² Ezzel együtt is viszonylag nagy az a játéktér, ahol az egyéni ismereteknek, képzelőerőnek, dönteni tudásnak, egy szóval a tehetségnek el nem hanyagolható szerepe van³³ az említett tőketípusok megszerzésében, hasznosításában.

A Deák testvérek gazdaságának technológiai szintjét alapvetően határozza meg szokatlanul nagy mennyiségű szellemi-információs tőkéjük, amely elsősorban Tamás közvetítésével árad vállalkozásukba. Ő Zsombó korábbi falugazdászaként nemcsak sok információhoz jutott, de megismerte a hozzájárítás csatornáit, a felhasználás technikáit is. Országosan ismeri azokat a gazdákat, akikre érdemes odafigyelni, kapcsolatot tart velük, s használja eredményeiket. „Aki igazán keresi a jövőt, azt lehet ismerni, kevés van ilyen. A többség kényelmes, nem agyal” – mondja.

Egészen új dimenziót jelentenek a családi gazdaság színvonalát tekintve Tamás nemzetközi szakmai és piaci ismeretei, valamint kapcsolati tőkéje. Olasz barátai – jó barátja például az egyik olasz nagyváros gyümölcs piacának fiatal igazgatója – próbálnak tanácsokat adni annak a résznek a megtalálásához, ahol a magyar áruval a nemzetközi piacra be lehetne törni. Külföldről hozott újításai sikeresnek bizonyulnak, a falu figyelemmel kíséri azokat, és sokan kérnek tőle szemzőhajtást. A kérések eleinte morális dilemmát okoztak neki, hiszen egy-egy új információ igen sok pénzbe kerül vállalkozásuknak. Végül keresztény meggyőződését követve úgy dönt, hogy „a boldogulás nem ettől a kuporgatástól függ”, s teret ad mások kérésének. A „külföldi tanulmányút” egyébként ma már nemcsak Tamás információgyűjtési technikájának a része, a faluból egyre többen utaznak nyugatra ugyanezzel a céllal.

A gazdaság korszerűsítése olyan nagyságrendű összegeket kíván, ami önerőből nem oldható meg. Tamásnak az átlagosnál lényegesen nagyobb információs tőkéjéhez komoly adminisztrációs tudástőke is társul: a lehetőségek felkutatása és a pályázati figyelem mellett a sikeres pályázatírás képessége. Épp ez az, amivel zsombói gazdátársai nemigen rendelkeznek. Az ő vállalkozásában ugyanakkor a szakmai tudáson kívül az ebben való jártasság a technológiai szint állandó emelésének másik fontos feltétele.

Ennek a tőketípusnak a fontosságát mutatja, hogy nekik pályázat segítségével már az 1990-es évek közepén kiváló minőségű traktorjuk volt. Így a többi zsombói gazdával ellentétben nem motoros kocsival kezdték gazdálkodásukat, amelynek nemcsak kicsi a hatékonysága, de „hol itt, hol ott döglött be”, hanem rögtön egy erős traktorral. Ez hihetetlenül nagy indulási előnyt jelentett. Az a Ford traktor már akkor 4 millió forintba került, így csakis pályázat segítségével lehetett hozzájutni. Rengeteg szakmai tudás, tehát szellemi tőke van minden ültetvényük sikere mögött, nem kisebb súllyal és fontossággal, mint maga az anyagi ráfordítás.

A faluban mások is élnek az állami támogatás adta lehetőséggel,³⁴ egy kifejezetten pályázat készítésére specializálódott szegedi tanárembertől rendelve meg e szolgáltatást. Az ő munkája azonban drága, s ha nem nyer a kért pályázat, sokan ki is iktatják ezt a lehetőséget eszköztárukból. Legtöbbször pedig a pályázatírás magas ára miatt eleve igénybe sem veszik.

Februárban, amikor telefonon keresem őket, János, Tamás és sógoruk, Tibor éppen „eperkonferencián” vannak Kecskeméten. Nem állnak le tehát a szellemi, sőt a kapcsolati tőke gyűjtésével e családban – mivel egy ilyen alkalom jó lehetőséget nyújt az utóbbira is –, s immár nem először húguk férjét is bevonják ebbe.

Munkaszervezésük

A család, bár munkavégző funkciója az alkalmazottak megjelenésével és az egyre intenzívebb gépesítéssel jelentősen visszaszorul, továbbra is nélkülözhetetlen hátországot jelent semmi mással nem helyettesíthető rugalmassága miatt.

Itt, Zsombón a család mindig is erős és hatékony volt. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy ebben a faluban az asszonyok reggel a férjükkel együtt kimentek a földre, s egész nap együtt dolgoztak. A háztartásban csak másodlagos szerepük volt, ellentétben a környék hagyományos térszervezésének asszonyaival. A zsombói férfiak a földön az előző este vagy hajnalban megfőzött „hideg levest” is megették (ha nem is mindegyikük). Az asszony Zsombón sokkal inkább a férje partnerének számított, bár ez a családfő kiemelt szerepét mindmáig nem tette kérdésessé. Az itteni asszonyok számára – épp a „tagi gazdaság” miatt – nem szokatlan, hogy teherautót vagy akár traktort is vezessenek. Ezt a „felállást” a házassággal ide kerülő asszonyoknak nem könnyű megszokni, de a példa ragadós. A zsombói családban mindenkinek mindenhez érteni kell, tehát kulcsfontosságú a házastárs szerepe. Mégis, a jelenlegi sok újfajta megterheléssel, például az egyre növekvő adminisztrációs terhekkal, a multifunkcionalitással nem mind-egyik család tud egyformán jól megküzdeni.

Az eddigiekben a Deák fivérek gazdálkodását vizsgálva termelésük technológiai oldalát vettük szemügyre, s bár a kettő korántsem választható el egymástól, a következőkben annak emberi összetevőjére, a *munkaszervezésre*, a *munkamegosztásra* összpontosítunk. Ez a fontossági sorrendek kialakítását, a meglévő gépi és emberi munkaerő legjobb kihasználását jelenti. Míg az előző fejezeteknek, adottságainál fogva, Tamás volt mintegy a főszereplője, a következőkben Jánosnak a gazdaságban betöltött súlyára derül fény.

A két testvér, valamint feleségeik közötti munkamegosztás

A két testvérben közös vonás a *maximális kiszolgálásra* törekvés. Tamásnál ez közvetlenül a termesztett növényekre irányul, Jánosnál pedig a munkások maximális kiszolgálását jelenti. Így ebben is jól egészítik ki egymást.

A kettejük közti erőviszony és munkamegosztás tekintetében nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy milyen szerencsés helyzetet teremt hétvényi korkülönbségük. János már megállapodott, családos emberként kerül a közös vállalkozásba, akinek két növekvő gyermeke nagy húzóerőt ad energiái teljes bevetéséhez. Gyermekeik felnövekedésével a hozzáállásuk némileg módosul is, „régén nagyobb ambícióval dolgoztunk. A siker azonban ma is *kedvet ad*” – mondja János. Felesége ugyanezt így fogalmazza meg: „a siker *örömet ad*”.

Az amúgy is robbanékonny természetű Tamás viszont éppen az életét újrakezdő pe-

riódusban kerül a közös vállalkozásba, s veti bele magát teljes energiával. Pontosabban abba, ami őt igazán érdekli, a vállalkozás technológiai szintjének az emelésébe. Közös vállalkozásukban azonban nemcsak az eltérő életperiódusukból, de a karakterükből adódó különbségek is termékenyen érvényesülnek.

Láttuk, hogy Tamás a családi gazdaság esze és motorja, János pedig a hatékony és megbízható kivitelező. Fontos e testvéri vállalkozásban János *racionalitása* is, amely néha a földre rántja Tamás ötleteit. Számára vannak szabályok. Amikor felesége arról beszél, hogy az egyik földtulajdonukat nem lehet eladni, mivel az „családi örökség”, János tekintéllyel teszi helyére ezt a faluban amúgy normának számító véleményt: „Egy szabály van csak, hogy úgy kell döntenet, ahogy a gazdasági helyzet kívánja.” Itt azt fogalmazza meg, amiről Kuczai ír: „A vállalkozói racionalizmussal a dolgok elveszítik szimbolikus jelentőségüket, s a kalkuláció lép a helyükbe.”³⁵

János *józsansága* s ezzel együtt járó *konfliktustűrő képessége* is igen fontos e vállalkozásban. Ez a mai gazdálkodóknál alapvetővé vált kívánalom, különösen a gazdasági sikertelenségek, bukások kezelésekor. Amikor megtudja, hogy balástyai komája új traktorát ellopták, azonnal felhívja, s fölajánlja neki egyik traktorukat és saját segítségét is. Pár nap múlva azonban, amikor arról értesül, hogy komája annyira el van keseredve, hogy a gazdálkodással is föl akar hagyni, rosszállólag csóválja a fejét: „Ennyi bukást egy gazdaságnak ki kell bírnia. Mi is két éve négymilliót buktunk a barackkal. Ki kell heverni egy ilyen veszteséget.”

A családon belüli *konfliktusok kezelésére* is ő a legalkalmasabb. Ezzel a képességével, többek között, a munkavégzés fennakadásait hárítja el. Amikor anyja telefonál, hogy kellene egy ember eperültetéshez, János kerít napszámot, ám az illető nem válik be. Ildikó őrlődik, hogy akkor most mi legyen – ő ugyanis a konfliktusok elsimítására törekszik, s ezért nem véletlen, hogy anyósa őt hívja fel ilyen helyzetekben –, férje azonban leállítja: „Nem kell ezzel a problémával foglalkozni mélységében. Mamáék is ki tudnak menni, van autójuk. Ha nem bírják, ne csinálják, és kész. Ha én jót akarok valakinek, és annak az nem jó, akkor miért idegesítem magam? Felnőtt emberek, oldják meg.”

A két testvér közül ő az, aki az emberekkel, az alkalmazottakkal foglalkozik. Tamás ehhez túl nyers és szókimondó. János természeténél, de koránál fogva is nyugodtabb természetű. Emellett fiataloktól kezdve a kézimunkát végző asszonybrigád vezetője volt a térségben, s ott jól megtanult embereket irányítani. Míg Tamás elvárja, hogy amit ő tud, azt a másik ember is tudja, János szükség esetén kétszer is elmondja, sőt, meg is mutatja a tennivalót.

Olyan reggeleken, amikor alkalmazottak dolgoznak náluk, János erős kávét iszik, hogy a lendülete átragadjon a munkásaira is: „Fel kell pörögni az embernek. Tízen dolgoznak ma nálunk, hatvanezer forint lesz ma kifizetve, jobban oda kell figyelni.” A lényeg, hogy „mindenki el legyen látva, menjen a munka. Legyen ott palánta mindig, elég mélyre tegyék, elég vizes legyen a tápkocka is. Bármilyen munka elvégzése nem a munkásokon, hanem a főnökön múlik. Hogy hogyan kéri meg, hogyan követeli meg. Ha nincs ellenőrizve vagy számon kérve, akkor probléma lesz úgyszólván.”

Nyugodtsága mögött nagyfokú dinamizmus van, s ezért képes arra, hogy az embereket munkára sarkallja. Ott van velük, pontosan betartja a megállapodásokat, de elvárásai is szigorúak. Irányít, szervez, szinte a nyomukban jár. Ő viszi ki autójával alkalmazot-

taiknak naponta háromszor az otthon frissen főzött kávét, amit felesége készít el adott időre. Az embereket „maximálisan ki kell szolgálni” – mondja János. Az alkalmazottak komolyan vételét mutatja, hogy Ildikó gyakran csak kifejezetten a kávéfőzés miatt megy haza a meghatározott időkből, más munkáit ehhez igazítva.

János nyugodt és méltányos főnök, de ha ő ott van, akkor nincs „lecéngerelés”, álldogálás, mondja a felesége: „Az csak egy dolog, hogy kiviszed a munkásokat, és megmondod, hogy mit csináljanak. De ha János ott van, kézben tartja a dolgokat. Ha látja, hogy ötven vannak egy munkához, amihez négy ember is elég, akkor az ötödiknek más munkát ad. Húsz százalékkal hatékonyabb a munka, ha ő ott van.” Eperültetéskor tíz, répaszedéskor pedig hat alkalmazott dolgozik náluk. A munkaerőt is ő szedi-szervezi össze, adott időre, amihez jó emberi kapcsolatok kelljenek.

Az emberek irányításán túl a munkák megszervezéséhez is nagy tehetsége van, amihez az egész gazdaság átlátásának a képessége szükséges. Percre pontosan hangolja össze az egyes munkákat, hogy olajozottan menjen minden.

Jánost a faluban is köztisztelet övezi. A családi gépkarbantartó Jóska bácsi is előnyben részesíti az ő kéréseit másokéhoz képest. Tamást ugyanakkor Zsombón sokan gögösnek tartják, mivel a közvetlen kapcsolatokban nem fektet elég súlyt a barátságosságra. Maga is így látja: „Ha te megmondod az igazságot, sokan megharagszanak. Az emberek nem szeretik, ha okoskodsz.” Ő eleve csak bizonyos mentalitású személyekkel ért szót. „Engem a negatív töltésű emberek nem érdekelnek” – mondja. Hamar „beszól” bárkinek, ezért ő maga is arra kéri bátyját, hogy ő „legyen az emberekkel”. Az olyan munkákat szereti, ahol maga van. Így, bár országosan, sőt nemzetközi szinten igen jó kapcsolatokat ápol, alkalmazottaikat a sokkal diplomatikusabb János irányítja.

A két testvér közötti *munkamegosztás* tehát alkatuknak, vonzalmainak megfelelően úgy alakult ki, hogy János foglalkozik az alkalmazottakkal és a munkaszervezéssel, s emellett a gépek karbantartása is hozzá tartozik. Nagy affinitása van ehhez, ő jár utána, ha akár új, akár használt gépet készülnek venni. „Az az élete, hogy minden gép új legyen” – mondja róla felesége. János szeret géppel dolgozni a határban, ő szokta elvégezni a gépi munkákat szülei földjén is. Gazdaságukban azonban olyan sok a gépi munka, hogy abból mindkettőjüknek jut.

Tamás profilja mindezt kiegészítve a technológia, az öntözés és a növényvédelem. Ezenkívül „a támogatásokat Tamás kíséri figyelemmel”. Ő nem venni szereti az új gépeket, hanem megkonstruálni, s a meglévőket a feladatokhoz egyre célszerűbbé alakítani. Bátyja meghallgatja a technológiai újításokkal kapcsolatos ötleteit, de a kivitelezésbe nem szeret belebonyolódni.

Tamásnak csatlakozásakor volt egy elképzelése „egy teljes, nagy gazdaságról, ahol a gépi és egyéb munkákra egy nyolc-tíz fős alkalmazotti gárda van, aki működteti a gazdaságot, sofőrök, traktoros. Azért nem valósult meg, mert nehéz hozzá embert találni, túl sok embert kéne kipróbálni. Meg Gábornak ez testidegen, félti a gépeket.” Idén tavasszal úgy tűnt, hogy sikerült meggyőznie bátyját, de „két hét múlva visszatért az előző véleményéhez. Jó, mondom, akkor nincs nagy gazdaság.” Tamás immár redukált ötletét, hogy legalább egy traktorost vegyenek fel, János ugyancsak elvetette. Félti gépeket más kezére adni.

János munkaszeretetében azonban vannak határok, az önhajszolást nem helyesli.

Igénytelennek tartja a faluban azokat, akik „mint az örültek, termelnek, éjszaka meg elmegy fuvarba. Ez igényesség kérdése.”

Tamás ennél tovább megy: „Ne rendeld alá az életed a munkádnak. Ha reggel 6 órától este 7-ig nem elég dolgozni, akkor a fene megette a parasztizálást. Én este inkább a nyakamba veszem a lányom, a fiammal meg elmegyek síelni.”³⁶ Számára a munka nem életcél, bármilyen színvonalasan is végzi azt. Látjuk tehát együttműködésük előnyeit, de az abba beépült fékező tényezőket is. Ha idősebb korokban életvitel-különbségeik erősödnek, az akadályává válhat együttműködésüknek, mondja Tamás.

A közös családi gazdasághoz szervesen hozzátartozik a *két testvér felesége* is. *János felesége, Ildikó* 1960-ban született Zákányszéken. Óvónőképzőt végzett, a zombói óvodában dolgozott 1998-ig, s csak azóta dolgozik teljes időben családi vállalkozásukban. Két gyermekük (1982, 1985) gyakorlatilag kirepült otthonról.³⁷

János felesége a családi munkamegosztásban egyfajta diszpécseri és logisztikai feladatot lát el. A család régebbi személyautója „mindig velem van”.³⁸ Férje traktorral megy ki a határba, a falubeli ügyintézetekhez pedig motort használ. Ildikó hordja-viszi az alkalmazottaikat, s ha probléma adódik, ő próbálja áthidalni. Lényegében az a munkája, hogy a férfiakat tehermentesítse minden ügyintézés és adminisztráció alól, hogy azok zökkenőmentesen tudjanak dolgozni. Eljár a hivatalokba, a postára, a bankba, számon tartja a befizetéseket. Íróasztalában minden családtag számláinak külön fiókja van. Őt kérdezik, ha pontos információt akarnak kiadásaikról, bevételükről stb. Az ügyintézetést reggel végzi, ehhez csinosabb ruhát, sőt még fehérneműből is jobb minőségűt vesz fel, hazaérve mindezeknek otthoni, használtabb változatát veszi át.

Ildikó könyvelői napszámosaik ledolgozott munkaóráit, náluk dolgozó és lakó erdélyi alkalmazottaiknak pedig minden egyéb ügyét is a tartózkodási engedély meghosszabbításától a személyes dolgokig. Őt bízzák meg például azzal, hogy vegye meg számukra hazautazásuk előtt a rokonaiknak ajándékba szánt mobiltelefont vagy egyéb ajándékot. Az itteni munkavállalásukkal kapcsolatos jogi formákat januárban kezdi intézni, hogy február végére, mire jönnek, kész legyen minden engedély.

Közel áll alkalmazottaikhoz. János határozott fellépését – amit felesége „diszkrét hajcsárságnak” minősít – jól egészíti ki Ildikó megértő hozzáállása. Az alkalmazottak ezért bizonyos személyi kérdésekkel férje helyett inkább hozzá fordulnak.

Emellett részt vesz a gazdaság nagy kézi munkát igénylő munkálataiban, kivéve az ültetést és a szedést, amelyet napszámósok, illetve alkalmazottaik végeznek. Egyik legfontosabb munkája a júniustól szeptemberig húzódó „baracksorolás”, ami a faluban női munkának számít. Ezt Ildikó általában Tamás feleségével közösen végzi. Ehhez a munkához bizonyos gyakorlat szükséges, mivel szemmérték szerint osztályozva kell ládába rakni a piacra előkészített barackot. Korábban a faluban sablont használtak ehhez, de ma már senki sem tölti ezzel az időt. A másik fontos és állandó kinti munkája, hogy eperszedésekor ő az „eperhordó, az első epertől az utolsóig”, ami szintén több heti elfoglaltságot jelent.

Ildikó ezen kívül gyakran vigyáz a család még nem óvodáskorú kicsinyeire. Nemcsak az előre megbeszélte, de a váratlan helyzetekből adódó gyermekvigyázásban is lehet rá számítani. Legfeljebb magával viszi a gyerekeket autós ügyintézéseire vagy a telephelyre, ahová barackot válogatni megy, s ahol a szülők előbb-utóbb átveszik őket. Ezzel is

egyfajta áthidaló szerepet tölt be a családban. Mint látjuk, ő e családi vállalkozás egyik legstabilabb és legtöbb funkciót ellátó tagja, akinek kompromisszumkészsége és rugalmassága nélkülözhetetlen az együttműködésükhöz.

A kinti munkákba még csak pár éve kapcsolódott bele intenzívebben, azóta megnőtt az önbecsülése. Addig gyakran „főöslegesnek” érezte magát, mert a háztartás vezetése nem elégítette ki: „Most bizonyos esetekben érzem, hogy szükség van rám. Előfordul, hogy egyedül rám bízhatnak valamit. Például az alkalmazottakkal való elszámolást eddig Jánossal együtt csináltuk. Most, ha ő nem ér rá, azt mondja, intézd el, te is tudod. Ez jólesik. Jó érzés, hogy a férjem már meg tud velem beszélni dolgokat, közelebb érez.” Egyre jobban egymásba kapcsolódó munkájuk még közelebb hozza őket egymáshoz, de új típusú konfliktust is magában hordoz.

A probléma az alkalmazottakkal kapcsolatban jelentkezik: Jánosnak rosszul esik, hogy azok feleségével bizalmasabbak, mint vele. Ildikó alkalmazottaikkal szembeni „paternalista hozzáállása”³⁹ veszélyeztetni látszik a parasztcsalád hagyományos hatalmi egyensúlyát. János ugyanis ezt a helyzetet úgy éli meg, hogy felesége az alkalmazottak, és nem az ő oldalán áll: „A fene vigye el, nekem nem mernek szólni!” „Tartanak tőle, nem kell ahhoz neki kiabálni – mondja Ildikó. – János szerint ez nagy probléma, hogy nagyon beolvadok a munkások közé, én vagyok a »szakszervezetis«. Ma reggel is ezen veszekedtünk. János szerint nekem tartani kéne magam ahhoz, hogy én vagyok a gazda felesége, a munkaadó.”

Újabbban egyre inkább Ildikóra tevődik át minden adminisztrációs munka, pontosabban ennek tartalma egyre bővül. Így például ő és Rita intézték családjaik agrárkörnyezet-gazdálkodási támogatásának papírmunkáit, s ők mentek el az ezzel kapcsolatos tájékoztatóra is.

Rita „nagy intéző” – mondják a családban, s vállalkozó szelleme az inkább a megszo-
kott körökben otthonosan mozgó Ildikóra sincs hatás nélkül. Rita fél nemzedékkel fiatalabb Ildikónál, s ez újabb típusú női önállóságban nyilvánul meg nála. Minden további nélkül „hajkurász az minden járművet” – mondja róla Tamás, így teherautót és traktort is. Ildikó nem, de ő nincs is erre rákényszerülve. „Megszállott”, mondja sógornőjéről. A Ritában meglévő dinamizmus fontos funkció a bátyjaival való gazdasági együttműködésében is. Ugyanakkor Ildikó nyugodtsága, precíz életvitele Rita számára etalon. Háztartási tanácsokat is inkább tőle kér, mint saját édesanyjától.

Ahogy Rita Ildikóra van „dinamizáló” hatással, bátyjai sógorukat vonják be egyre több gazdálkodással kapcsolatos dologba – mint például a továbbképzés vagy a külföldi tanulmányút –, szinte magukkal húzva őt. Tehát a „szatelit”-családdal, húguk családjával fontos mentalitásbeli kölcsönhatásban is állnak.

A téli szabad kapacitást kihasználva Ildikó, Tamás és Rita – mindhárom család legmozgékonyabb tagja – jelenleg számítógépes tanfolyamra jár; János ezt a lehetőséget elhárította.

Tamás felesége, Andrea e gazdasági vállalkozás negyedik tagja. Ő a baracksorolás nem kis munkáján kívül két kisgyermeke miatt más feladatot nem tud vállalni. Ezt Jánosék természetes, a helyzetével együtt járó adottságának tekintik, amit Ildikó is családi segítséggel oldott meg egykor. Szerencsés, hogy a két asszony között elég nagy a különbség, így lekötöttségeik nem azonos típusúak. A két család közötti munkaegyenleg

koránt sincs tehát mindig egyensúlyban. E vállalkozásban azonban nem csak a konkrét fizikai munkával eltöltött idő számít – gondoljunk például Tamás fokozott szellemi hozzájárulására.

Az asszonyok részvétele a pesti piacolás esetében is eltérő. A Deák családban több-nemzedéknyi tendencia, hogy „nem nagyon engedjük a fiúkat egyedül, mert balesetveszélyes”. Tamás azonban szeret egyedül menni, mert útközben „rendezi a gondolatait”. Mivel azonban az egyik alkalommal vezetés közben annyira elaludt, hogy még álmodott is, Andrea pár hét óta, ha teheti, elkíséri a férjét. Ilyen esetekben Ildikó megy át hozzájuk a gyerekeket lefektetni, sőt, náluk is alszik, s a nagyobb gyereket ő indítja másnap reggel iskolába.

Amikor János megy a pesti piacra, ami mostanában ritkán fordul elő, mivel egy ideje Tamás vállalta magára a piacra járást – talán azért is, hogy feleségének a gazdaságban való korlátozottabb részvételét ellensúlyozza –, akkor Ildikó minden esetben a férjével megy. Hozzá kell tenni, hogy amikor az ő gyerekeik voltak kicsik, akkor szülei vitték föl az ő árujukat is, s csak később lettek ők ketten a család piacosai, egészen a legutóbbi évekig. Ebben a családban a fiatalabbak mindig belátásra számíthattak, s ez ma is így van. Most az idősebb testvérek azok, akik már-már szülői gondoskodással fordulnak a fiatalabb családtagok felé.

Andrea városi lány, némettanár. Hatodik éve van gyeseen két kisgyermekükkel. Most másodképzésen vesz részt, s a következő évben szeretne visszatérni tanári munkájához. János úgy gondolja, hogy akkor a két család között megbillenő munkaerő-egyensúlyt egy Tamásék költségére felveendő plusz alkalmazottal állítják majd helyre. Valóban, jelenlegi kisgyermekes helyzetéből és tanári ambícióiból következőleg is Andrea e családi gazdaság leginkább „kiváltható” tagja.

Láthatjuk, hogy már két család közötti együttműködés esetében is komoly alkalmazkodási képesség szükséges ahhoz, hogy mindenki megtalálja az adott állapotának – például terhesség, továbbképzésre járás –, valamint képességeinek a leginkább megfelelő szerepet. Tamás felesége, Andrea a legutóbbi években „kíméleti” időszakot élvezett, mivel két gyermeke nem sokkal közös vállalkozásuk kezdetén született. A több család összefogásából létrejött mezőgazdasági vállalkozások esetében a befektetett munka értéke sohasem pontosan egyenlő, valamelyik fél mindig „jobban húz”. Nehezen is mérhetők össze az egyes családtagok által végzett munkatípusok, de az elosztást valamilyen szinten mégis ki kell egyensúlyozni ahhoz, hogy ne menjen el a kedvük az együttműködéstől. A Deák fivérek nemcsak azért nem tudták beilleszteni harmadik családként hűgük gazdaságát, mert azok később kezdtek gazdálkodni, hanem azért sem, mert szerintük három család már nem tud egymáshoz alkalmazkodni. A két fiútestvér családjának közös gazdálkodása is állandó szervezést és sok alkalmazkodást, *rugalmasságot* és *nagyvonalúságot* kíván. Szükség van az állandó szervezésre azért is, mert minden évben mást vagy többet termelnek, az idén például kétszer annyi epret ültettek, mint előző évben.

Mindez nem jelenti, hogy vizsgált családjunk esetében ne lennének viták, sőt, folyamatosan komoly kompromisszumok meghozatalára van szükség. Erre eddig még mindig képesek voltak, mindenekelőtt Tamásnak és Ildikónak, a vállalkozás két leginkább kompromisszumképes tagjának köszönhetően. Ideális, ha férfi és női oldalról is van ilyen személyiség egy vállalkozásban, mert mindegyikük áthidaló képességére más és más területen van szükség: Tamáséra a gazdaság fejlesztése, illetve János túróképesége közötti egyen-

súlyozásban, Ildikóra pedig az érintett felek között, egyfajta mediátor szerepkörben. A falubeli vállalkozó családokra egyébként általánosan jellemző, hogy az együttműködés nagy részben az asszonyok hozzáállásán áll vagy bukik. Leginkább ők azok, akik férjeiket egymás ellen tudják hangolni kisstílusú egyenleg-felállításokkal.

De a vállalkozás sikeressége szempontjából meghatározó az asszonyok szerepe saját férjükkal ápolt kapcsolatukban is. Ahol nem működik jól a család, ott általában az elismeréssel van baj, azzal, hogy a családfő nem kapja meg azt a pszichés támogatást, amire feltétlenül szüksége van. Ha a feleség belefárad abba, hogy nincs megállás, hogy a pénzt újra és újra a gazdaság „nyeli el”, s férjének még egy e miatt elégedetlenkedő asszonnyal is meg kell küzdenie, ott a családfő az amúgy is feszített helyzetet nem sokáig bírja.

A polgármester meglátása szerint az itteni férfiak – s ez szerinte már az udvarlás stádiumában kiderül – a helyzethez illő, nagy kudarcűrő képességű feleséget választanak maguknak. Szerinte „az igazi parasztcsaládban nincs félrekacsintás, válás, legfeljebb gyilkosság vagy öngyilkosság”. Szomorú adalék ehhez a feltevéshez annak a fiatal falubeli gazdának a példája, aki felesége állandó elégedetlensége miatt követett el pár éve öngyilkosságot, éppen akkor, amikor kész lett az asszony által megálmódott ház. A lehető legmodernebb, de lakatlan ház mementóként áll a zombói határban, s a falu közvéleménye egyértelműen a feleséget hibáztatja.

Azokban a családokban, ahol megvan az érdekezésség, ez összekötő erőt jelent. Itt egy családnak a gazdaság működtetésén kívül tudni kell tárgyalni a biztosítóval, rendezni az adóügyeket és átlátni a támogatási rendszert is. Éppen ezért Zsombón a jól működő *családon belüli kapcsolatok* elengedhetetlenek a talpon maradáshoz, mint azt a Deák család példáján is láttuk.

A Deák család „összjátéka” ritka és példászerű. Az egynél több családból álló zombói vállalkozások többségét csak annak a kényszere tartja össze, hogy egyedül képtelenek boldogulni: „Egymagunk nem bíránk, muszáj összetartani.”

A családi kapcsolatok gazdasági szerepét tárgyalván fontos felhívunk a figyelmet egy megindult változásra: míg a korábbi családi kapcsolatok a családi státus és életkor által rögzített hierarchián alapultak, az új kihívások gyakran szétfeszítik ezt, vagy legalábbis ellentmondásba kerülnek vele, s a rátermettség válik meghatározóvá. A vizsgált családi vállalkozásban megvalósuló munkamegosztás terén is megfigyelhetjük a hagyományos és új normák egymásnak feszülését. Számos jele van annak, hogy bizonyos mértékig esetükben is elmosódott „a tradicionalitás és a modernitás határa”.⁴⁰ Így a Deák családra is alkalmazható a családi erőforrások értelmezésében a „morális ökonómia” fogalma, azaz „a nemek és életkorok szerint a kötelezettségek, a jogosítványok beváltásának finoman differenciált rendje”.⁴¹ Ilyen helyzet például, amikor János mint idősebb testvér gyakorolja vállalkozásukban a végső döntés jogát, annak ellenére, hogy Tamás, a fiatalabb testvér a gazdaság motorja.

Ugyanakkor a nemi szerepek kiaknázása mellett sok esetben tapasztalható az „életkor és nemek szerinti cseppfolyós munkamegosztás és az ehhez kapcsolódó szerepdefiníció hiánya” is.⁴² Láttuk, hogy e családi vállalkozás esetében sem problémamentes Ildikónak a gazdaságban egyre növekvő szerepe, veszélyezteti a család korábbi hierarchikus hatalmi egyensúlyát, pontosabban ezt a férje így éli meg. Rita férje is csak mások jelenlétében vág jó képet ahhoz, hogy a gazdasági ügyekben felesége tárgyal, de ha kettesben vannak, ez éles viták tárgyát jelenti, holott Rita több gazdatanfolyamot elvég-

zett, ő pedig csak pár éve hagyott föl egyébként felsőfokon művelt hidegburkoló szakmájával a gazdálkodás kedvéért.

Az egyéni belátásnak nagyobb szerep kell, hogy jusson, s ez nem megy feszültségek nélkül. Van olyan család például, ahol az asszony a „főnök”, de férjét ez nem bántja: „az a fő, hogy guruljon a kocsi, nem az, hogy ki vezeti”. Mindez azonban egyelőre ritka.

Személyes kapcsolatrendszerük

A tágabb család: a szülők és a testvérség

Apjuk ugyan nem tagja fiai vállalkozásának, de a kölcsönös segítség sok szálán keresztül a mai napig szervesen kötődik ahhoz. Így van ez a bátyjainál lényegesen fiatalabb húguk esetében is. Rita egyik bátyjánál tizenhárom, a másikinál hat évvel fiatalabb. Az ő férjével közös mezőgazdasági vállalkozása később indulván már nem tudott bekapcsolódni bátyjai kialakult vállalkozásába, de „szatelitgazdaságként” kapcsolódik ahhoz. Húguk nemrég indult gazdaságát bátyjai mintegy magukkal húzzák.

A fivérek gazdasága, minden önállósága ellenére, támaszkodik a tágabb családra is, sőt, azt mondhatjuk, hogy eleve számol azzal. Számukra szülei és húguk családja rugalmas tartalékbázisként a legfontosabb, noha ez a segítség koránt sincs számukra „ingyen”. E családon belüli kölcsönös egymásrautaltság igen összetett. „Itt ha van valami a családban, akkor mindenkinek van” – fogalmazzák meg az alapelvet. Banális példa, de mégis elárul valamit, hogy amikor szezonja van, id. Deák János mindhárom gyermekének naponta ad három sárgadinnyét, mivel ezt egyedül ő termeszt a családban.

A közös családi birtoklás azonban nemcsak a javakra, és a munkaerőre, de az időre, sőt a tudásra is értendő. Azzal ugyanis, hogy a három testvér mindent megbeszél – s ezt gyakran éppen Rita kezdeményezi, hogy ő is „képben legyen”, emellett ő is fontos tagja a családi „agytrösztnek” –, olyan inspiratív szellemi közeg alakul ki közöttük, amely nem ritkán gyümölcsöz szokatlan minőségi eredményeket. Jánosék konyhája a centrum, mivel a másik két testvérnek hazafelé útba esik ez a ház, s itt, Ildikó íróasztalában van az „iroda” is. Napi szinten megbeszélik a bevétel és a kiadás alakulását. Tudatos bennük az összetartás érzelmi, de racionális okokból is. Úgy tartják, hogy a testvérségen kívüli összefogás nagyon veszélyes, mivel könnyen átfordul egyfajta méricskélésbe, hogy ki segített többet.

A rokonsági kapcsolatnak Zsombón még ma is „erkölcsi ereje van, kötelezettségeket és jogokat jelent”,⁴³ amit normák támogatnak, s ezért a legmegbízhatóbb hátországot adja.

A Deák testvérek számára a testvéri, illetve a szülői család – korábban Ildikó szüleit is ide számíthattuk – megbízható és könnyen mozgósítható partnert jelent az idegen segítséghez képest, s munkájuk inkább együttműködésnek nevezhető. Fontos figyelembe venni azt is, hogy kiváló gazdasági érzékű húguknak nemegyszer támadnak az egész gazdaságot előremozdító ötletei. Azt mondhatjuk, hogy a két fiútestvér családi vállalkozásához lazán, de szervesen, a kölcsönös előnyök és a segítségnyújtás igen differenciáltnak mondható szálaival kapcsolódik még két család, ahol az egyik egy nemzedéknyivel

idősebb, a másik pedig fél nemzedéknyivel fiatalabb náluk – ha a kölcsönösség nem is kiegyenlített. E vállalkozás a két tartozékgazdasággal együtt egyedinek mondható.⁴⁴

A tágabb családi segítség minden tényleges, valamint látszólagos spontaneitása ellenére reciprok kapcsolati tőkeként működik, a viszonzására e kereteken belül is gondjuk van. „Azon gondolkodom, hogy ezt hogy fogjuk vissza viszonzni” – mondják rögtön a segítség után. Ez azonban gyakran olyan lazán és hosszú távon működik közöttük, hogy formáját „általánosított reciprocitásnak”⁴⁵ nevezhetjük, amely a kölcsönös törekvés ellenére sem kiegyenlített.

Ami a szülői családot illeti, id. Deák Jánosnak még „kutya kötelessége” volt, hogy az apjának segítsen: „Nálunk viszont a mamáéknak jól meg kell köszönni, nem hogy mi segítsünk, hanem hogy adjunk segítséget.” A Deák szülők leginkább a szezonális munkáknál szorulnak fiaik segítségére, amikor hirtelen sok emberre lenne szükségük, s erre ők nincsenek berendezkedve. Fiaik ugyanakkor maguk is annyira be vannak fogva, hogy arról szó sincs, hogy őket hívják ilyenkor segíteni, így csak alkalmazottakat próbálnak tőlük kölcsönkérni. Jánosnak gondja van erre, s ha akad szabad kapacitásuk, például az eperültetés náluk a vártnál hamarabb lesz kész, azonnal „kölcsonadja” a napszámosságok szülei eperültetéséhez.

Az alkalmazott kölcsönadása mögött az a ki nem mondott, de nem rejtteni való számítás is ott van, hogy míg apjának a munkahiány okoz gondot, nekik az alkalmazottaknak való folyamatos munkaadás jelent időnként problémát. Nem lehet ugyanis pontosan kiszámítani, hogy mennyi ideig fog tartani egy munka, s ők nem szívesen engedik korábban haza alkalmazottaikat, akik egész napi napszámra számítottak.

Mindebbe belefér az is, hogy a fiúk időnként megtagadnak egy-egy szülői kérést, amikor úgy ítélik meg, hogy azzal a munkával szüleik már túlzott erőfeszítést vállalnak: „Ami elengedhetetlenül fontos, és a fiúk is jónak látják, akkor azt megcsinálják. De János azt mondta, hogy a dinnyének egy fél méter bakhátat sem hajlandó kihúzni, mert nincsenek rászorulva, s a dinnyésládák emelgetése nekik már nehéz. Pihenjenek. Tata mégis csinálta, mert jól megy nekik a dinnye. János azért nem segít, mert arra akarja őket rászorítani, hogy minél kevesebbet csináljanak.” „Tavaly elhordtuk tatáék dinnyéjét a pesti piacra, erre tata az idén a dupláját rakta. Most Tamás többnyire egyedül ment a pesti piacra, s tata vele vitte a saját dinnyéjét azon a címen, hogy Tamás ne legyen egyedül.” Néha tehát a családi kapcsolatokon belül is szükséges egy kis ravaszkodás.

Új jellegű kapcsolat ez a „mérlegelő” gyermeki segítség, amelynek koncepciója van, határai vannak, s ezt szüleik sértődés nélkül tudomásul is veszik. Elutasítás esetén anyjuk – bár már egyre ritkábban – még megpróbálkozik a gyermeki érzelmekre apelláló érveléssel, de az állandó kalkulációban élő fiúra ez nincs nagy hatással. Számíthatnak rájuk szüleik az ügyintézekben vagy a szegedi autós utak alkalmával. Ilyenkor is szempont azonban a takarékoskodás az idejükkel, ezért lehetőleg a saját szegedi útjukra szervezik rá a szüleikét: „Szólunk, hogy szerdán megyünk, úgy intézzék.”

Ők intézik szüleiknek a területalapú támogatást és az adóbevallást is. Id. Deák János őstermelőként van bejelentve, s igyekszik a dorozsmai kispiacon eladni az áruját, hogy ne kelljen számlát adnia. S bár az adóbevallást gyermekeinek is könyvelő intézi, a szülők bevallását minden évben az a gyermekük vállalja magára, akinek ez éppen a legelőnyösebb, aki abban az évben a legtöbbet írhatja rá bevételéből a szüleire. Tehát ebben az esetben sem csak az egyik fél jár jól. A szándék, hogy a segítség mindkét félnek a lehető

legelőnyösebb legyen, korántsem rejtenivaló. Mély érzelmi töltésű családi kapcsolataikat racionális megfontolások színezik át.

A szülők szabad kapacitásukat ugyanakkor szinte teljes egészében a gyermekeik segítségére fordítják. Ezt mindkét fél természetesnek tartja, már csak fiaik gépi munkájának ellentételezése miatt is. Ezenkívül a legkisebb gyermeküknek, Ritának adott testvéri segítséget is bizonyos fokig kompenzálni kívánják nagyobb gyermekeiknek. Id. Deák János kérés nélkül is megy segíteni fiainak, ha úgy látja, hogy szükség van rá. A répaásás mindhárom napján reggeltől estig ott van. Nemcsak a traktorját adja tehát kölcsön, de maga szállítja azzal a répát fiainak a hűtőházba. Kérés nélkül is tudja, hogy a közelgő fagy miatt sietős a munka. Ildikó viszont, megtudván, hogy anyósa Szegedre megy e három nap egyikén, aznapra meghívja apósát ebédre. Kiolvasztja az utolsó, vésztartaléknak szánt, búcsúból maradt marhapörkölt-adagot, amelyet egyébként anyósától kapott ajándékba. Mindez tehát egy soha be nem fejeződő viszonzás-láncolat. Néha nem is egészen világos, hogy ki jár éppen jobban.

Ami húguk gazdaságát illeti, Rita bátyjai révén hozzájut minden információhoz és technológiai újításhoz, de hozzáteszi a saját ötleteit is, s ez együttműködésük igen fontos eleme. Férjének gyakran rosszul esik, hogy kevésbé tud beleszólni a testvérek közötti szakmai megbeszélésekbe. Ő ugyanis szakmájára nézve burkoló, aki csak pár éve döntött a gazdálkodás mellett. Felesége pedig, amíg gyeseen volt, minden elérhető növényvédelmi tanfolyamot elvégzett. Kettőjük között tehát ő a szakértő. Ő keveri ki például a permetezőszert, amelyet azután férje locsol szét. Tibor a család sokféle segítségét azzal viszonzza, hogy felesége minden családtagjának a fürdőszobáját ő burkolja, mégpedig igen igényes módon.

A testvérek közötti együttműködés, a szellemieken túl, legtöbbször mégis materializált formákban jelentkezik. Ha például János műtrágyát vagy fóliát vásárol vállalkozásuk számára, – a beszerzés is az ő reszortja –, akkor egyúttal húga és szülei számára is megveszi azt. Nagy kiszereleésben egyébként minden olcsóbb.

Jól példázza testvéri együttműködésüket, hogy amikor János és Tamás új teherautót vesz, a régebbi Ford teherautót Ritáék vásárolják meg tőlük. Ez előnyös bátyjainak, mivel nem kell bajlódniuk az eladással, de előnyös Ritának és férjének is, mivel „tudják, hogy mit vesznek meg”. János az eladás előtt még rendbe is hozatja a különben is jól karbantartott teherautót, ugyanakkor egy forinttal sem adják olcsóbban, mint akárki másnak: „Ilyenben nincs rokonság.” Annyi testvéri kedvezmény mégis is van, hogy Ritáéknak nem egyszerre kell kifizetniük a teljes vételárat, hanem részletekben törleszthetik. Ők fizetik ugyanis bátyjai új teherautójának a részleteit, a megállapodás szerinti összegig.

Rita mint testvér minden lehetséges alkalommal kedvezményezett helyzetben van testvérei részéről. Így például hűtőházuk szabad részét húguk számára ládánként egy forinttal olcsóbban adják bérbe – idegennek 5–6 Ft láda/nap az ár –, s természetesen mint bérlő is elsőbbséget élvez. Ugyanakkor Jánosnak nem kell utánajárnia a bérlőnek. János az erdélyi alkalmazottaik számára vásárolt tanyájuk üresen álló részét is húgáéknak adta bérbe, azok alkalmazottai számára. Ez a tranzakció is mindkét fél számára előnyös. A legfontosabb előny számukra mégis az, hogy a fivérek gépparkját úgy használhatják, mint a sajátjukét. Anélkül semmire sem jutnának, mondják.

A családi segítség pótolhatatlan előnye, amivel vizsgált családban élnek is, hogy váratlan helyzetekben is számítani lehet rá. Így például amikor Rita megtudja, hogy a

közeli hűtőház, ahová répájukat szállítani akarták, elromlott, s messzebbre kell szállítani hűtenivalójukat, hirtelen több dologban is segítségre szorul. Nem tudja hová tenni kisebbik fiát, aki otthon van vele, nagyobbik gyermekét pedig nem tudja elhozni időre az iskolából, s nem tudja alkalmazottaiknak kivinni délben autóval a kávé és az ebédet, amely ráadásul nincs is teljesen kész. Reggel 3 órakor megfőzött ugyan, de a hozzá való tésztát frissen akarta kifőzni. Sógornőjét, Ildikót tehát arra kell megkérnie, hogy vigyázzon kisebbik gyermekére, főzzön tésztát az ebéd mellé, illetve teát is, mert fáznak a répaásó emberek, s mindezt a kávéval együtt pontosan délre vigye ki, a nagyobb gyermekét pedig 12 óra 20 perckor hozza el az iskolából. Szinte percre be van osztva a napjuk, s a gyorsan mozgósítható családi kapcsolatok nélkül egy-egy váratlan esemény miatt könnyen sérülékennyé válnának gazdasági teljesítményeik.

Ildikó maga úgy ítéli meg, hogy ő jelenleg többet dolgozik a családi vállalkozásban, mint – családi helyzete miatt – Andrea. Ezt magában úgy teszi helyre, hogy „nekünk is természetes volt, hogy ami mamáéknak volt, azt mi is használhatjuk. Ők segítettek minket.” Most, hogy ők János tizenhárom évvel fiatalabb húgának segítenek, „ezzel kicsit kiegyenlítünk. Mi is abba a körbe tartozunk már, akik tudnak segíteni.” Van olyan gép, amelyet a három testvér már közösen vett: „Persze e nélkül is kölcsönkapnák, de ők is igyekeznek lassan önállóbbak lenni.” Egyetlen olyan gépük van, amelyet nem adnak kölcsön, ez pedig az igen drága oldalazó rotátor. Ha náluk „pusztul el” a gép, az mindenkinek kínos. S mivel Ritáék fái még kicsik, e gép nélkül is meg tudják oldani a barakosuk talajmunkáit oly módon, hogy Tibor lassabban rotátorozik a szokásosnál, hogy jobban meg tudja közelíteni fáikat. A testvéri segítségnek tehát határt szab, ha egy hiba aránytalan következményekkel járna.

A viszonzás, mint látjuk, adott esetben generációkon is átnyúlik. Ugyanakkor Jánosék beérkezetttségét is jelzi, hogy már segítségnyújtó, s nem segítséget kérő helyzetben vannak. E többgenerációs családi munkaszervezet egyik sajátos vonása, hogy a két testvér egyfajta hosszú távú csereként húguknak adja vissza szüleik egykori segítségét, tehát egy kicsit szülői családként viselkednek velük. A tényleges szülői család pedig a legfiatalabb gyermekük nevében is, illetve helyette tesz idősebb gyermekeinek segítő gesztusokat.

Kapcsolati tőkéjükről általában

A kapcsolati tőkének van öröklött és szerzett része. Az egyes nemzedékek ebben a családban, mint láttuk, átörökítik saját „jó embereik” körét, amelyet fiaik azt ápolva építenek tovább. A Deák család stratégiájának kiemelten fontos vonása a kapcsolati tőke maximális kihasználása, a vele való jó sáfarkodás.

Ebben a családi vállalkozásban a maga területén, egymást kiegészítő módon, mindenki jól működő ismeretséggel rendelkezik. Különböző jellegű és különböző korszakokból származó kapcsolatok fonódnak itt össze egységes családi kapcsolati tőkévé, ez adja ennek különös értékét. Id. Deák Jánosnak még a szocialista gazdálkodás idejéből származó kapcsolatai jelentik az alapot, akárcsak fiának, Jánosnak a téveszkorszakból átmentett familiáris típusú kapcsolatai. Tamás viszont hazai és külföldi ismeretségeket, valamint piaci kapcsolati tőkét „hozott a vállalkozásba”.

Itt kell megemlítenünk Ildikónak, az 1980–90-es évek közkedvelt óvónőjének az ebből az időszakból származó, kiterjedt ismeretségi körét. Ez nem direkt módon, hanem a felé irányuló általános tisztelet és jóindulat szintjén jelent az egész család számára értéket. Így például sok tekintetben ellensúlyozza a vállalkozás férfitagjai iránt különösen korábban érzett negatív indulatokat, konkrétan az irigységet, amely egy falusi közösségben igen kártékony tud lenni.

Apjuk kapcsolatai közül fiai számára ma különösen a géplakatos Jóska bácsi ismeretése fontos. Ez a kapcsolat reciprok kapcsolati tőkeként értelmezhető, mivel Jóska bácsi egyedül élvén minden személyes problémájával Jánoshoz fordul, akire mindenben számíthat, adott esetben például orvoshoz viszi be Szegedre. Többi kapcsolatukról is elmondható, hogy azok a tipikusan a paraszti gazdaságokra jellemző kapcsolati reciprocitás alapján állnak.

Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy mindezek mellett e családban már apai, sőt nagyapai szinten is jelen vannak olyan, a piaccal kapcsolatos tőkék, mint „a piaci ismeretek és kapcsolatok tőkefajtái”,⁴⁶ amelyek túlmutatnak a paraszti gazdaságokon, s ezek is apáról fiúra öröklődnek. Nagyapjuknak már szegedi kereskedői voltak, de gazdatársával összefogva Pestre is felvitte a barackját, ahol a szállítás akkor még korántsem bejáratos módját is maguk alakították ki. E családban az átlagosnál mindig is jellemzőbb volt a kapcsolati, s ezen belül a piaci kapcsolati tőke gyűjtése, gondozása s használata.

Az áru megtermelése mellett az előnyös piaci jelenlét is nélkülözhetetlen. „Akinek sikerült jó piaci kapcsolatot kialakítania, annak jó. E nélkül ma – a túlkínálat miatt – nem is érdemes a piacra menni” – vallja id. Deák János. Az ismeretség adta személyesség a piaci eladásnál azért jelent nagy előnyt, mert a kereskedők nem is annyira az árut, mint inkább az eladó személyét nézik. A személy az, aki az áru minőségét számukra szavatolja: „Maga a személy a fontos, az a garancia. Tudták a kereskedők, hogy a hét melyik napján megyünk.”

Id. Deák János minden gyermekével járt a pesti piacon, s így módja volt összeismertetni őket saját kereskedőivel. Amikor fiai nélküle kezdtek járni – hatvanéves kor után a zombói gazdák már nemigen járnak a messzi pesti piacra –, a kereskedők eleinte még őt keresték: „»Miért nem apátok hozta?« Most is van olyan kereskedőnk, aki már tatától is vásárolt, amikor tata járt Pestre. Aki tudja, hogy milyen a mi barackunk. »Hát, a régi barátsággra való tekintettel veszek tőletek.« Neki is könnyebb, ha ismerőstől vásárol, s nem kell végigjárnia a piacot.” Új helyzet e téren, hogy gyermekei nagyságrendekkel több áruval mennek piacra, mint ő valaha is, s ennek átvételére a régi típusú kereskedők nem alkalmasak. Az apai kapcsolatok indulásukkor jelentettek nekik nagy segítséget.

Láttuk, hogy az apa, id. Deák János esetében a paraszti kapcsolattípusok mellett megjelennek a vállalkozói típusúak is. Idősebbik fia, János igen tehetséges apja kapcsolatainak ápolásában, továbbvitelében. A fiatalabb fiú, Tamás kapcsolatai ugyanakkor már teljesen újszerűek, vállalkozói típusúak, s nem a faluban korábban általánosan elterjedt reciprok kapcsolatok. Gondolunk itt a „piaci ismeretek és kapcsolatok” nála már nemzetközi szintre is kiterjesztett tőketípusaira.

Alkalmazottaik (állandó és szezonális alkalmazottak)

Az 1970–80-as évek a szerződéses fűszerpaprika termesztésének elterjedésével a nagy „összesegítések” korszakát hozták. Később „hátrány lett, hogy egyformát termelünk, mert nem tudunk egymásnak segíteni. De attól ma sokkal többet termelünk, hogy az elég legyen, ha a család összejön, és szedi az epret. Ahogy megjelentek a gépek meg a munkások, az háttérbe szorította az összesegítéseket. Az ember igyekszik nem rászorulni a másokra, mióta munkások vannak.”

Zsombón, mivel a fiatalok elvándorlása és az intenzív kultúrákra való átállás miatt egyre nagyobb munkáshiánnyal küszködnek, még a fizetett alkalmazottak megszerzéséhez is a kapcsolati tőke mozgósítására van szükség. Deák János vállalkozásában kezdettől nagy előnyt jelent, hogy annak idején jó kapcsolatot alakított ki a dorozsmai téeszben az irányítása alatt dolgozó asszonybrigád tagjaival. Ezzel a „tőkével” a mai napig is élnek. Az egykori brigád asszonyai elkötelezve érzik magukat Deák János felé, s számítanak is a hívására. Így elég nekik csak egy-két nappal előre szólni, hogy jöjjenek. Szezonális munkák esetében a két testvérnek nem kell időt töltenie azzal, hogy hirdetéseket adjanak fel a *Délmagyarország* című napilapba, vagy a szomszédos falvakban ragasszanak ki munkástoborzó cédulákat, amit Rita például kénytelen megtenni. Ritának még özvegy anyósa is testvérei napszamosaként dolgozik, mivel azoknak már korábban elköteleződött.

„Míg eljártunk dolgozni, s amellet dolgoztunk a mezőgazdaságban, addig nem voltak állandó munkásaink. Hétköznap az asszonyok is a téeszben dolgoztak”, így csak szombaton jöhettek. Akkor velük együtt „megkapáltuk a paprikát, kigyomláztuk az epret, azt, amit mi a családban vagy magunk nem tudtunk megoldani. Azóta, mióta eprünk van, már napi szinten van szükségünk munkásokra, magunk nem boldogulunk.” Addig, mint mások, „ezzel az összesegítési módszerrel boldogultunk. Akkor még csak kapálásra hívtuk a dorozsmai asszonyokat.” A dorozsmai téesz megszűnése után, 1995-től az asszonyok már hétköznap is náluk dolgoznak, reggel 7-től 5 óráig. Szerencsés egybeesés volt számukra, hogy a dorozsmai asszonyok munkaereje éppen akkor szabadul föl, amikor a két testvér intenzívebb gazdálkodásba kezd, s ezért több munkáskézre van szükségük.

Az a szint tehát, ahol a Deák testvérek vállalkozása jelenleg működik, fizetett alkalmazottak munkáján alapul, a munkaszervezés már régóta nem oldható meg csupán reciprok kapcsolati tőkével. Az alkalmazottak megszerzéséhez ugyanakkor minden ismeretség komoly előnyt jelent. Még az is előnyös, hogy Ildikó zákányszéki, és ez a helyzet mintegy kitágítja a család ismeretségi körét. Ottani rokonai pár éve Ásotthalomról való asszonyokat ajánlottak neki, akik azóta is állandó időszakos napszamosként dolgoznak náluk. Az intenzívebb termelés mellett, ami elsősorban a nagy kézi-munkaigényű epret jelenti, azért is folyamatos gond a megfelelő mennyiségű alkalmazottat adott időre összehozni, mivel az epret évről évre nagyobb területen termesztik, akárcsak minden más is. Ez egyfajta gazdasági kényszerűség, mivel a technológiai szint emeléséhez folyamatosan gépesíteni kell, s ennek a „beszerzési költségét” csak állandó fejlesztéssel tudják kitermelni. A nagyobb területen való termeléshez pedig egyre több munkáskézre van szükség.

Erdélyi alkalmazottakat, egy házaspárt, először 1997-ben fogadnak föl. Ekkor főleg azért van rájuk szükség, mert a dorozsmai asszonyok csak délután 5 óráig vállalják a munkát, s ez nem mindig elég, emellett pedig nagyobb napszámot kérnek. Az erdélyi alkalmazottak kevesebb napszámmal beérik, mint a magyarországi napszamosok, igaz viszont, hogy társadalombiztosítási járulékot kell fizetni utánuk. Ha azonban a szükség úgy kívánja, napi 10–12 órát is dolgoznak. Számukra a pénzgyűjtés a fontos, mert március 1-től november végéig kell megkeresniük az egész évi megélhetésükre valót.

Amióta erdélyi alkalmazottaik vannak, a dorozsmai asszonyokat csak az eperpalánta ültetésekor hívják. Alkalmazásuk visszaszorítása mellett szól még az is, hogy autóval kell őket Dorozsmáról elhozni és hazavinni. Újabb, ástothalmi napszamosaik között ugyanakkor van, aki tud vezetni, így ők maguk jönnek-mennek a család Barkas autójával, s ez az előny is feléjük billenti a mérleg nyelvét.

1997-ben, amikor a Deák testvérek nagyanyja meghal, annak üresen maradt házába be tudják költöztetni a náluk dolgozó erdélyi házaspárt, ha csak ideiglenesen is, mivel a ház öt testvér öröksége. 1999-ben János és Tamás végre tudnak egy tanyát venni állandó alkalmazottaiknak, 1,1 millió forintért. A tanya nagyon leromlott állapotban van, ezért még fel is újítják, és fürdőszobát, korszerű konyhát alakíttatnak ki benne.

1998-ban elmegy tőlük az első erdélyi házaspár, s helyükbe új házaspárt fogadnak, akik először kettesben dolgoznak náluk, majd munkaerőként magukkal hozzák nagyobb lányukat és fiukat is. A tanya másik felébe Ritáék erdélyi házaspárja költözik, a konyhát és a fürdőszobát a két család közösen használja.

Erdélyi alkalmazottaik eleinte „feketén” dolgoznak náluk, s csak 2000 óta vannak bejelentve, amióta Zsombón az ellenőrzések megszaporodnak: „Aki ad magára, meg nem bírja jól a rizikót, bejelenti az alkalmazottait.” Mai napig is sokan vannak azonban, akik inkább a rizikót vállalják. Pedig egyre több az ellenőrzés, s kínos jelenetek fordulnak elő. Akad a faluban olyan is, aki feljelenti a másik be nem jelentett alkalmazottait.

Amilyen fontos szerepet játszanak az erdélyi alkalmazottak a zsembói gazdák munkaerőgondjának a megoldásában, nyitásukban az egyre intenzívebb gazdálkodás felé, olyan nagy a gond jár velük. A faluban sokan nem is vállalják ezt. A gondok közül a legmegterhelőbb a koszt folyamatos biztosítása. Ott, ahol egy idősebb és egy fiatalabb házaspár, vagyis szülők és felnőtt gyermekeik dolgoznak együtt családi vállalkozásban, nincs probléma ebben a vonatkozásban. A parasztcsalád munkamegosztásának ma is élő hagyománya szerint ugyanis a főzés automatikusan az idősebb asszony feladata. Ebben az esetben az szokott problémává válni, hogy az öregedő, egyre betegesebb asszonytól a fiatalabb asszony nem akarja átvenni ezt a munkát. Általában szinte életük végéig, kórházba kerülésükig rajtuk marad a főzés gondja.⁴⁷

Amikor azonban közel egykorúak, például testvérek a társuló felek, különböző megoldások adódnak. A sógornók ilyenkor napi váltásban vagy a szükség diktálta ritmus szerint váltogatva főznek. Így például ha egyikük még tanul vagy kisbabája van, „kíméleti időt” szokott kapni a főzés tekintetében. Gyakori azonban, hogy – mivel e téren nincsenek határozottan eligazító normák – visszaélnek a helyzetükkel. Tény, hogy e téren az együttműködési nehézségek gyakran okoznak konfliktust a társult felek feleségei között, ami adott esetben magát a családi vállalkozást is szét tudja robbantani. Van olyan családi vállalkozás is, ahol ez a feladatkör egyetlen asszonyra hárul, és a vásárlással, illetve a mosogatással együtt annak munkaerejét köti le teljesen ez a munka.

Egy szomszédos, szintén két házas fiútestvér összefogásán alapuló családi vállalkozásnál két fiatal erdélyi férfi alkalmazott van, akik számára egy helyiséget tudtak átadni a saját udvarukban. Így nemcsak hogy főzésről nem lehet szó az ő esetükben, de a reggelit és a vacsorát is a család éppen ügyeletes asszonya tálalja fel nekik, együtt étkeznek a családdal. A három étkezéssel járó vásárlás, pakolás, mosogatás teljesen leköti a napi váltásban főző, épp „ügyeletes” sógornő energiáit. Saját férjükkal és gyermekeikkel együtt naponta tíz embert kell ellátniuk.

„Nem is tudod, hogy milyen szerencséd van, hogy neked nem kell főznöd” – mondják Ildikónak nem titkolt irigységgel. Az ő családjuk azonban ezt a megoldást maga „tápostaki”, eleve így állapotodva meg az alkalmazott családdal. Ők túl tudták magukat tenni a napszámosok ellátását előíró hagyomány kényszerén. A „túllépésnek” ez a képessége egész mentalitásukat jellemzi: „A mi munkásaink úgy vannak, hogy inkább többet fizessünk, és ne adjunk enni. De arra vigyázunk, hogy legalább este 6-kor befejezzék a munkát, hogy tudjanak maguknak vacsorát főzni.” A Deák család minden évben kétszer dísnót vág alkalmazottainak, természetesen azok közreműködésével, akik ebből tudnak maguknak meleg vacsorát főzni. Ami megmarad, azt pedig kiviszik magukkal ebédre. Csúsmunkaidőben, amikor hosszabban kell dolgozniuk, gyakran Ildikót kéri meg, hogy a boltba menve vegyen nekik is valami vacsorára valót, természetesen a saját költségükre.

Ildikót egyébként balástyai komaasszonya „lazította fel” ez ügyben, magától nem lett volna bátorága „nem főzni”. Azt is hozzá kell tennünk, hogy új, korszerű konyhát építettek a tanyán a régi helyett, vagyis előre „beruháztak”, ami hozzájárul e megoldás életképességéhez. A Deák család mentalitásának fontos jellemzője, hogy sohasem akarják a dolgokat mindenáron olcsón megúszni. Ennek a hozzáállásnak az előnye általában hosszabb távon jelentkezik. Ildikó így – a közös disznóvágásokon kívül – mindössze a kávé napi háromszori lefőzésével járul hozzá munkásaik ellátásához, s szükség esetén bevásárol nekik.

A másik probléma, ami az erdélyi alkalmazottakkal együtt jár, hogy folyamatosan el kell látni őket munkával, hiszen ezért vannak itt. „Ez egy örök dilemma, hogy úgy szervezd, hogy az erdélyieknek mindig legyen munka. Egy napot nem dolgoztattam őket, hát olyan idegesek voltak” – panaszkodik Rita is. A Deák testvérek gazdaságában ez a probléma a gazdálkodás bővítését „kényszerítette” ki. A sárgarépa még nagyobb területen való termelésének egyik oka éppen az, hogy az erdélyieknek hazamenetelükig legyen munkájuk. A gazdaság számára is fontos, hogy az alkalmazottak elégedettek legyenek, s így hosszú távon lehessen velük számolni.

Új fejlemény a vizsgált családi gazdaság életében, hogy erdélyi családjuk nagyfia tizennyolc éves lett, s mivel itt, náluk dolgozva megszerezte a jogosítványt, ebben az évben már ő vezette a szállításokra nemrégiben vásárolt Barkast. Így ez a gond is lekerült Ildikó válláról, s e helyett érdemibb munkát tud végezni, de ami fontosabb, jobban be tudja osztani az idejét. Az erdélyi fiatalember nemcsak saját családjukat viszi ki a földre, de felveszik útközben a családnak a falubeli napszámosait is. Az alkalmazottak reggel 7 óra 20 perckor vannak Jánosék házánál, itt vannak a gépek. Szükség esetén a munkaeligazítás is itt történik, s korábban itt, a háznál kínálta meg őket Ildikó egy kupica pálinkával is. Most „odaadom nekik, hogy a többieket is ők kínálják meg”. Az, hogy alkalmazottaik „önjárók” lettek, óriási könnyebbség időben és szervezésben, de tőlük is

bizonyos nagyvonalúságot kíván. Jánosnak egyébként nem sikerült azonnal rájuk bízni az új Barkast, egy darabig ő fuvarozta alkalmazottaikat vele, noha a Barkas előtti időszakban, öreg személyautójukon ez Ildikó feladata volt.

A női napszámosokon és az erdélyi alkalmazottakon kívül van egy-két helybeli, nem állandó férfi alkalmazottjuk is. Ők, többnyire alkoholproblémák miatt, nem egészen megbízható munkaezők, de „nincs jobb”. Lajos például aki a répamosás gépi munkáját végzi, egyik este berúgott, s másnap reggel negyedórát késett: „Bukott az egész sor. Tíz embernek negyedóra, az 500 forint. A gépnél hat személynek kell ott lenni.” Másik férfi napszámosukra akkor van csak szükség, amikor munkájuk egyidejűleg több traktort igényel.

A munkaszervezésről szólván ki kell emelnünk *a jó időzítés* képességének nagy fontosságát is. Láttuk, hogy már id. Deák János gazdaságában is adódtak „éles helyzetek”, amikor nagy találékonyságra volt szükség a munkák „egymáshoz illesztéséhez”. Fiainál a munkák *szoros összeillesztése* az összetettebb munkafolyamatok, a magasabb technikai szint következtében még nagyobb nehézséget jelent. Egy váratlan hiba itt nagyobb borulást, kárt okoz, mint egy hagyományos kultúrájú gazdaságban.

Az idő általában véve kiemelten fontos tényező e vállalkozás működtetésében, Tamás technológiai újításaiban is fontos szempont az időnyerés.⁴⁸ Így például zsinórokkal ellátott s azzal azonnal talpra állítható fóliasátrat használnak, amelyet Tamás külföldön látott. Így a sátor állíthatásával töltött idő náluk felszabadul. Míg Tamás technológiai újításaival „rövidíti le” az időt, János a váratlanul felszabadult kis alkalmak azonnali felhasználásának a mestere.

Nagy segítséget jelent az idővel való gazdálkodás tekintetében az egész falu, így az ő számukra is a mobiltelefon. Ha valahol előbb lesz kész egy munka, nem kell hazamenni, hanem telefonon azonnal egyeztetik, hová csoportosítsák át a felszabadult munkaezőt. A mobil fontosságát növeli, hogy a legtöbb munka időtartamát csak nagyjából lehet megtervezni. Rita dzsekijének mindkét zsebében van egy-egy mobiltelefon. Az egyik, a kedvezményes költségű, kizárólag a férjével való kommunikációt szolgálja.

A mobil segítségével menet közben a hibákat is korrigálni lehet. Tamás, aki éppen a hűtőházba rakja be targoncával az odaszállított répát, kiszól bátyjának a földre, hogy túl kevés répa van a konténerekben, rakjanak bele többet. Az én segítő ajánlkozásomat természetesen fogadva együtt próbáljuk a hűtőháznál a konténereket átcsoportosítás révén jobban megrakni. Végző soron ez is reciprok kapcsolat, cserébe ő az idejéből ajándékoz nekem, s ez itt a legdrágább. Önmagában is jellemző, hogy itt, a hűtőháznál, a sárgarépa rakodása közben tud csak a velem folytatott beszélgetésre időt szánni, noha már november vége van.

Míg a hagyományos paraszti gazdaságban a *pénz fontossága* szinte minden esetben megelőzte az időét, ez a szemlélet a piac kényszerére megváltozott. A mai zombói termelők jól tudják, hogy az idő pénz, s nem ritkán adódik olyan helyzet is, amikor *az idő, illetve a pénz megspórolása egymással élesen szembekerül*.

Alapszabály e családban, hogy *nem spórolnak* semmin, ami a minőség rovására menne, illetve ami a minőséget emelhetné – persze, bizonyos ésszerű határok között. Ugyanakkor spórolnak mindenben, amin csak lehet. Az optimálisnak tartott árunál olcsóbbat nem vesznek meg, de ha lehet, megvárják, amíg akciós lesz. Minél nagyobb tételben vásárolnak, mert úgy kedvezőbb az ár stb.

Azok között vannak – egyébként a zombói gazdák többsége ezt teszi –, akik megveszik a pesti nagybani piac havi 42 000 forintba kerülő kártyáját. Ennek birtokában elég este 9 órára Pestre érniük az árujukkal, mivel a kártyatulajdonosokat ekkor, tehát még piacnyitás előtt beengedik a piacra. Ennek fő haszna, hogy ilyenkor, este 9 és 11 óra közt jönnek a pénzesebb, komolyabb kereskedők, akik a szép árut már ekkor lekötik. Piaci kártyájukat ugyanakkor rendszeresen kölcsönadják egy falubeli gazdának, alkalmanként kétezer forintért, mivel ők nem használják ki annak teljes kapacitását. Az idén már eleve közösen vették a kártyát.

A spórolás vágya őket is belevitte már hibás döntésekbe. Így például évekkel ezelőtt, amikor erre lehetőség nyílt, nem vásároltak maguknak állandó helyet a pesti piacon, mivel sokallották az akkor kért 200 000 forintot. Azóta belátták, hogy milyen nagy előnyt jelentene, ha a pesti piacon mindig ugyanazon a helyen árulhatnának. Most pedig már megfizethetetlenül drága a helyár, egymillió forint fölött van az ára.

Összefoglalás

A három nemzedék

E vizsgálat alapján a *három nemzedék* vonatkozásában összefoglalásként elmondhatjuk, hogy minden sajátos vonásuk ellenére nagy kontinuitás tapasztalható közöttük. A család mindhárom generációjának alapvonása a lehetőségek maximális kihasználása, az ambíciózusság, a nyitottság, az alkalmazkodóképesség, s hogy nagy gondot fordítanak gazdaságuk korszerűsítésére, valamint a pénz- és kapcsolati tőke gyűjtésére. A különbségek éppen az alkalmazkodóképességükből fakadnak. A család egyik legfontosabb öröklődő mentalitásjegyet, a rugalmas, sőt „lehetetlent nem ismerő” hozzáállást ugyanis mindhárom nemzedék adaptálta korának speciális kihívásaihoz. Ebből fakadóan megnőtt, főleg nagyapjuk, de apjuk nemzedékéhez képest is az együttműködési és a gyors irányváltási készségük, és bizonyos fokig a kudarcűrő képességük, illetve a kompromisszum-készségük is. A családban öröklődő – János kifejezésével élve – „felpörgetettség” is hatványozottabban jelentkezik a harmadik nemzedék gazdaságvezetésében, míg a dédapára, mint láttuk, ez még egyáltalán nem volt jellemző.

Fontos kiemelnünk, hogy ebben a családban már a két korábban vizsgált, idősebb generáció is felmutat vállalkozói mentalitásjegyeket, noha még a paraszti attitűd túlsúlya mellett. Ilyen az önellátás mellett a fokozódó árutermelésre törekvés, a kockázatvállalás és a piaci viszonyok követése. Mindezért a dédapa „paraszti gazdaságához” képest az apa, sőt sok tekintetben a nagyapa gazdasága is „parasztvállalkozásnak” tekinthető, amelyben „paraszti és vállalkozói minták” ötvöződnek.⁴⁹

A fentebb említett mentalitásjegyek valamilyen szinten magát Zombót is jellemzik, amit épp a piactól való szoros függés alakított itt ki. Korántsem azonos intenzitással érvényes azonban mindez az itteni gazdálkodókra nézve, hiszen láttuk a Deák családon belüli eltéréseket is.

A harmadik nemzedék

A tanulmány fő tárgyára, a ma középkorú harmadik nemzedék két tagjának mezőgazdasági vállalkozására térve sikerességük lényegét abban látjuk, hogy koncepciójuk és bátorságuk volt és van a lehetőségek gyors kihasználásához. Ezt láttuk már indulásuk alkalmával is, a téesz javainak a faluban szokatlan méretű és tempójú felvásárlása esetén. Egy-egy gazdasági tranzakció etapjai náluk szokatlan gyorsasággal követik egymást. Gondolunk itt az információ megszerzése, a helyzet felismerése, a rizikó mérlegelése, a kockázatvállalás, a döntés, illetve a befektetés mozzanatainak náluk igen dinamikus következő egymásutánjára. A piac igényeihez való gyors alkalmazkodás elsősorban a fiatalabb testvér érdeme és egyben reszortja, a köztük lévő munkamegosztásnak megfelelően. „Minden évben többet kell csinálni, hogy a színvonalat tartsuk. Aki nem megy előre, az visszafelé megy. Háromévenként meg kell duplázni a termést”, ehhez pedig a technológia állandó fejlesztése szükséges. Önmagában azonban a technológia sem garancia. „A működés nem attól függ, hogy miye van. A hozzáállás, a jövőkép a fontos” – mondja Deák Tamás.

Hatékonyságuk titka legfőképpen mégis koncepciózusságuk és következetesen végigvitt stratégiájuk. Ezt röviden az *optimalizált talajművelésre* és az *alacsony szervizigényre* való törekvésként jellemezhetjük. Mindez a *kockázatok minimumra csökkentését* és ezzel a stabil minőség előállítását szavatolja. „Minőségi áru minőségi kikészítéssel – igényes piac. Ez az egyetlen kiút, mert tömegáruban a Mediterráneum lever”, mivel ott a gyümölcs hamarabb, kisebb energiáfordítással érik meg – mondja Tamás. Ő most két megoldást lát: „Vagy olyan terméket tudunk piacra vinni, amiből az EU-tagországok nem tudnak behozni ugyanolyan jó minőségben, vagy olyat, amivel a mi éghajlati adottságainkkal is versenyképesek tudunk lenni.” A lengyel és balti piacokra gondol, ahová mi, közelebb lévén, olcsóbban tudunk az árunkkal eljutni.

A hatékonyságot, a versenyképességet a technológiai szint állandó emelésével érik el: „Ha föl vagy szerelve géppel, technológiával, szállítójárművel, a versenyképességet az adja. Nem az a versenyképesség, hogy valaki többet dolgozik másnál három órával.” A hatékonyság miatt törekszenek *földjeik „tömbösítésére”* is: „Most blokkosítva vannak a földek.” Így tudták egész földterületük öntözését is megoldani. Ha saját földjeik környékén van újabb eladó föld, azt megvásárolják, sőt, az ezzel kapcsolatos kilátásokat is számon tartják. Mivel igen intenzíven gazdálkodnak, jelenleg birtokolt földterületüknek még a felét sem használják, a többi „tartalék”, egy esetleges kiugrási lehetőség bázisa. Túlteszik magukat a közvélemény, elsősorban a földszomszédok rosszállásán, amely egyébként jogosan éri őket megmunkálatlanul álló földjeik miatt. „Csak a nagyok fognak talpon maradni, akik családdal vagy máshogy meg tudják ezt szervezni” – mondja Tamás.

Hatékonyságuk fontos összetevője az is, hogy a pénztökegyűjtés minden lehetséges formájával élnek, és az alkalmas pillanatban azonnal lépni tudnak. Így például egészen 2002-ig, amíg ez lehetséges, használják, sőt kihasználják az állami támogatás minden formáját: gépesítenek és telepítenek is ennek segítségével. Mindehhez információ, tudás és kapcsolatok kellene.

A távlati lehetőségek gyors kihasználásának technikája „túltervezési” stratégiájuk: mindent a pillanatnyilag szükségesnek látszónál bővebben, mintegy a jövőendő fejlesztésnek utat készítve alakítanak ki. Ez módot ad nekik arra, hogy a bérbeadás legkülönbö-

zőbb formáiból származó haszonnal is növeljék pénztőkéjüket. Láttuk ezt hűtőházuk, tanyájuk, sőt még piaci kártyájuk vonatkozásában is. Indulásukkor pedig általuk nevelt csemetefák eladásával próbáltak kiegészítő jövedelemhez jutni.

Tamás tudatában van annak, hogy a fejlődés és az *innováció* egymástól elválaszthatatlan, mivel utóbbi nélkülözhetetlen a rugalmasság fenntartásához. Az innováció olyan „gazdasági magatartás”, amely a „majdnem bizonyossal szemben a legheteseget ragadja meg”. Míg János „racionálisan kalkuláló” vállalkozói magatartása a jelen szükségletei felől közelít, Tamás, az „innovatív vállalkozó” „a jövő szükségleteinek (...) perspektívájából teszi ugyanezt”, „a jelenre irányuló tevékenysége a jövőbeli szükségletekből (...) meríti igazolását”.⁵⁰ Ezért is beszél mindig a „jövőkép” fontosságáról.

Elmondhatjuk, hogy vizsgált családjuk maximálisan ki tudta használni a rendelkezésére álló erőforrásokat és az adódó lehetőségeket. Ennek bizonyos fokig határt szab Jánosnak a vállalkozásban képviselt, több „paraszti” jegyet felmutató mentalitása: a munka önmagáért való szeretete és az „önállóságra törekvésnek”⁵¹ egy bizonyos szintje. Ennek következtében „a paraszti és vállalkozói minták” együttesen vannak jelen e családi vállalkozásban, annak ellenére, hogy az előbbi már generációk óta visszaszorulást mutat e családban. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy János mentalitása alapvetően paraszti lenne, s ne tartalmazna igen sok vállalkozói vonást is. Annyit azonban mégsem, hogy ez jövőbeli fejlődésüket ne határolná be bizonyos mértékig, s ezt fivére tipikusan vállalkozói hozzáállása csak részben tudja ellensúlyozni. Ő Tamás állandó innovációval járó kockázatvállalásából csak bizonyos mennyiséget képes elfogadni.

Lényegét tekintve azonban ez a gazdasági vállalkozás árutermelésre, specializálódásra törekszik, kockázatot vállal, rugalmasan, sőt, elébe menő módon követi a piaci viszonyokat, s a gazdálkodáshoz szükséges tényezőket – például a bérmunkát – kívülről biztosítja. Ezenkívül szétválasztja a háztartást és a vállalkozást – mint láttuk, burgonyát például egyáltalán nem termelnek –, valamint magas fokú szakképzettséggel és szervezeti tagsággal is rendelkezik, amennyiben mai napig tagjai a Mórakert-nek. Elmondható tehát, hogy „kifejezetten piaciorientált, specializálódott vállalkozói stratégiát” követnek.⁵²

Jelen helyzetük

Ami vállalkozásuk *jelen állását* illeti, „nagy fejlesztésbe én most nem törpölök” – mondja Tamás. 2006-os traktor- és targoncavásárlásukat ő nem tartja valódi fejlesztésnek, hiszen csak annyi történt, hogy könnyítettek a munkájukon, s a két beruházás alig került többre 2 millió forintnál. Ha ennyi beruházás soknak számítana, akkor „megette volna a fene a mi gazdaságunkat”. A nagy befektetés, véleménye szerint, 4–5 millió forintnál kezdődik. Komoly befektetésnek csak teljes öntözésük automatizálását, valamint a kézi-ről a gépi sárgarépaszedésre való átállásukat tartja. Mindkettőt pár évvel ezelőtt sikerült megvalósítaniuk.

Az őszi barack-termelés radikális csökkentését ő már elhatározta, csak János döntésére vár, hogy elkezdje az őszi barackfák kivágását. Ezek között sok a csemetefa is, amelyeket külföldről hozott szemzőágról hajtattott, s még termőre sem fordultak. A gyümölcsstermesztés ugyanis kezd „veszteséges ágazattá” válni, s nemcsak az EU-államokból, de az arab országokból, Marokkóból, Jordániából, Szíriából hozzánk érkező gyümölcsdömping

miatt is. Ez a hátra nem tekintő, érzelemmentes hozzáállás már mélyen a vállalkozói mentalitás tartozéka. János még „vakarózik”. A pillanatnyi helyzet kisebb fejlesztéseket jelent – több ez tehát, mint szinten tartás –, de közben a barack helyett-mellett új kiterjesztési lehetőségek, kultúrák intenzív keresését folytatják.

A polarizáció ellenében ható tényezők Zsombón

E tanulmány egyik fontos célja, hogy belülről láttassa, hogyan tudnak a mai mezőgazdasági vállalkozások talpon maradni, vannak-e az egyre erősödő polarizáció ellenében fékezően ható tényezők a mai falun, amelyek e folyamatot differenciáltabbá teszik, lelassítják.

Vizsgálataink során ilyenek tapasztaltuk a falusi társadalomban mindig kiemelten fontos kapcsolati tőke szerepét: „Mivel a kisüzemi gazdaságok többsége nem rendelkezik elegendő munkaerővel és/vagy eszközökkel, a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez elengedhetetlen a kapcsolatok kiterjesztése.”⁵³ E kapcsolatok bizonyos szintig képesek ellensúlyozni egy-egy vállalkozás sérülékenységét.

A kapcsolathálónak a kapitalista, piaci oldala mellett „van egy, a társadalmi intézmények – rokonság, szomszédság, barátság, komaság – mentén szerveződő, reciprocitáson alapuló oldala”. A falusi társadalom sok változása ellenére a reciprok kapcsolati tőkét minden vállalkozástípus igénybe veszi.⁵⁴ A személyes ismeretségekből származó bizalmi tőke, a személyesség lekötelező ereje „nagyobb túlélési esélyt jelent”,⁵⁵ féket, amely a polarizáció ellenében hat.

Jelen tanulmányban két házaspár közös mezőgazdasági vállalkozását mutatunk be, amelyben különösen erősek a családi kapcsolatok, mivel a kölcsönösség sok szálával fűződnek egymáshoz. E család különösen sikeres abban a tekintetben, hogy felismeri és maximálisan kamatoztatja az egyes családtagok képességeit, s jól kezeli a különbözőségekből adódó konfliktusokat is. Mindezen reciprok kapcsolatok mellett gazdaságuk működése lényegében „kívülről biztosított” tényezők,⁵⁶ főképpen a bérmunka alapján áll.

A kapcsolatok mellett bizonyos új mentalitásjegyekre, illetve azok fokozottabb birtoklására is szükség van a talpon maradáshoz, amire éppen a Deák család gazdálkodási stratégiájának a sikeressége hívja fel a figyelmet. Ilyen a dönteni tudás értéke, amelyben ma nem segít a közösségi tudás,⁵⁷ s amely nem működik piaci kalkulációra való képesség nélkül: „Hiába van 1–2 millió forintja valakinek, ez egy rossz döntéssel semmivé válhat.” Ugyanakkor a kockázatvállalás, és ami ennek biztosítéka, a nagyobb tartalékképzésre való képesség nélkül sem lehet ma gazdálkodni. Nagy előnyt jelent az irányváltásra való képesség, valamint a napi ütközések és a kudarcok eltűrése, és mindezek fölött az innovációra való hajlandóság. Ezek a tulajdonságok együtt, egymást kiegészítve vannak jelen e testvéri vállalkozásban. E családi gazdaság vezetése példaértékű.

Deák Tamásnak mint modern mezőgazdasági vállalkozónak a szellemi felkészültsége és kapacitása azonban korántsem átlagos, s így általános normává nem is tehető „a polarizálódás megállításának”⁵⁸ tendenciáját illetően. Útja azonban nem példa nélküli Zsombón, sőt, még csak nem is ő a falu legkorszerűbb vállalkozója.

Meg kell állapítanunk, hogy azok a mezőgazdasági vállalkozást vezető családok, ame-

lyek ma a polarizációval szemben meg tudnak állni, mint vizsgált családjunk is, szinte kivétel nélkül egykori nagygazda családokból kerültek ki. A megalapozott indulás máig behozhatatlan előnynek látszik. Közülük is azok boldogulnak jobban, akik a mezőgazdaságban képzelték el a jövőjüket, s ennek megfelelően hozták meg döntéseiket, így például azt, hogy fiaikat mezőgazdasági vonalon taníttatták tovább. Az igazi mezőgazdasági vállalkozók Zsombón lényegében tehát nem az igazi parasztokból kerültek ki.

Ami a családi gazdálkodási vállalkozások előtt álló *buktatókat* illeti, vizsgált családjunk, akár csak az egész falu, szenvedő alanya az agrárrolló szétnyílásának, amelynek következménye a haszonrés folyamatos szűkülése. Az EU-csatlakozás előtt a zsombóiak mintegy száz százalékos haszonnal dolgoztak, ez jelenleg csak 20 százalék vagy még ennél is kevesebb. Így termékük árába nem tudják beépíteni a termelés megnövekedett költségeit. Ez a szűk haszonrés veszélyes, mert aki rossz döntést hoz, annak gazdasága azonnal „átfordul”. De az elvérzéshez sok gazdaság esetében elég egy rossz év is. Az EU-csatlakozással lényegesen romlottak az értékesítési lehetőségek is. Mindennek következményeként pusztul, amortizálódik a rendszer, míg korábban a géppark újratermelte magát. Valószínűleg nemzedékváltás kell ahhoz, hogy a gazdálkodók belássák, együtt többet érnek el, mint külön-külön. Ennek viszont a lépést tartani nem tudó gazdaságok fájdalmas, de kényszerű lemorzsolódása lesz a velejárója.

JEGYZETEK

1. E tanulmány OTKA támogatással (T-029744), valamint *A nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások program Rendszerváltás Magyarországon projekt 4. 4. 1. alprogramjának* keretében készült.
2. Hann 2000:32.
3. Szelényi I. és Manchin R. is élettörténet-, illetve „életútelemzéseket” használ fel az 1980-as évek vállalkozásai eredetének magyarázatához (1988:163). Mi is erre teszünk kísérletet.
4. Ezt a Szegedtől nyugatra elterülő, „Homokhátság”-nak, illetve Homokháti Kistérségnek nevezett területet a következő települések alkotják: Ásotthalom, Balotaszállás, Bordány, Domaszék, Forráskút, Kelebia, Mórahalom, Pusztamérges, Ruzsa, Röske, Szatymaz, Üllés, Zákányszék, Zsombó, Öttömös. (www.homokhat.hu)
5. A tagi gazdaságok eredeti földbirtokuk mintegy 80 %-át megtartva, lényegében családi gazdaságként működtek tovább. Ezen felül jövedelmük 20 %-ának befizetése fejében a szakszövetkezet saját gépparkjával – a közösben lévő földterület művelése mellett – a tagi gazdaságok nagyobb gépi munkáit is elvégezte. Fontos megemlítenünk azt is, hogy míg a térszben a tagok főállásban dolgoztak, a szakszövetkezetben csak a nyugdíjhoz szükséges szolgálati éveket kellett megszerezniük.
6. Hann 2005:31, 34.
7. Kovács T. 2003:45.
8. Szabó 2000:933.
9. A szakszövetkezet Zsombón egyébként már 1992 óta megszűnőben volt, de különböző tulajdonjogi perek miatt a térszvagyon fölötti osztozkodás nagyon elnyúlt, s a folyamat csak 1997–98-ban zárult le.
10. Kuczi Tibor is felhívja a figyelmet a hagyomány „kétélűségére”, mivel minél tökéletesebbre sikerül az alkalmazkodás, „annál inkább stabilizálódik általa a rendszer, a továbbiakban akadályozva a megújulást, a fejlődést.” Kuczi 1990:917.

11. Azért emeljük ki összehasonlításként éppen Zákányszéket, mert hasonló a két falu termelési profilja. Emellett itt is szakszövetkezet működött, míg a környék többi, jobb talajadottságú falujában téves alakult.
12. A helybeli falugazdász közlése.
13. A helybeli falugazdász közlése.
14. A helybeli falugazdász közlése.
15. Valójában dédapa ő, hiszen ugyanezen a néven huszonhárom éves dédunokája van. A legifjabb Deák Jánossal azonban, aki informatikát és közgazdaságot tanul, s Szegeden lakik, a gazdaság szempontjából nem számolunk. (1 hektár föld a nevére van íratva.)
16. Míg a többség egyszerű kézi hajtású háti permetezőzt használt a szőlőben, a „battéria” olyan háti permetezőzt jelentett, amely felpumpálás után magától szórta szét a permetlét, s így kisebb erőfeszítést kívánt.
17. Kovách I. terminológiája, 1988:156.
18. Kovács K. 2003:55.
19. Legifjabb Deák János ezt úgy „viszonozza”, hogy amikor 2000-ben, tizennyolc évesen jogosítványt szerez, másfél évig ő jár a pesti piacra apjával vagy Rita férjével, s felváltva vezetnek, hogy közben a másik pihenni tudjon. Azért megy, hogy viszonozza Ritának, hogy kisgyermekként annyit vigyázott rá. Ritának ugyanis 1997-ben születik az első kislánya, s emiatt nem tud piacra járni a férjével.
20. Az említett barackos egyébként, amely indulásukkor gazdaságuk egyik alapja volt, mára használatlan. Csak azért nem adják el, mert azon a területen most osztanak portákat, s abban bíznak, hogy az ő területüket is kisajátítják.
21. Molnár 2005: 136.
22. Az idősebb szakszövetkezeti tagok, akik nem akarnak tovább földet művelni, „eladják a részarányukat”.
23. A Dalba 2001–2004 között működő, az őszibarack-termelő gazdák által létrehozott értékesítési szervezet volt. Az eladáson kívül az egész termelési folyamat egységesítését, fejlesztését tűzte ki célul. Hét szomszédos községet fogott össze, Zákányszék, Zsombó, Bordány központtal. Ide tartozott még Szatymaz, Domaszék, Üllés, Forráskút és Ruzsa. A telephely Zsombó és Dorozsma határán épült fel. 2004-ben összeolvadt a Mórakert nevű „Termelői Értékesítő Szövetkezet”-tel, amely az „első elismert tész”, az 1990-es évek közepén indult, és elsősorban a zöldségtermesztőket fogta össze. A Dalba megszűnése után sokan, így Deák János és Tamás is, átlépnek a Mórakert-be, illetve ők már eleve tagok voltak. Alacsonynak tartott felvásárlási árai miatt azonban ez a tagság részükről nem igazán aktív. Szerintük a Mórakert a nagy áruházláncok kiszolgálása felé mozdult el, s így nagy mennyiségű, de közepes minőségű áru kell nekik.
24. Hann 2005:34.
25. Bakos 2003:124.
26. A mai faluban növekszik az igény a különböző szolgáltatások iránt. Kovács T. 2003:48.
27. Zsombó az országosan híres szatymazi őszibarack termelőkörzetéhez tartozik. A két község határos egymással, s onnét kerültek az első oltványok Zsombóra.
28. Éppen az „együttműködés hiányát” tartja az egyik legnegatívabb jelenségnek a hazai vidéken Kovács T. 2003:50.
29. Az ilyen vállalkozók „a helyi társadalomban fontos funkciót látnak el, hiszen kezdeményezéseikkel előmozdítói lehetnek mások megfelelő döntéseinek”. Sárkány 2005:37.
30. Szilágyi 2005:15.
31. Kemény 2005:180.
32. Erről Schwarcz is ír: 2005:34.
33. A „példásnak tekintett mezőgazdasági kisüzemetet működtető gazdák sikereinek motívumai között nagyobb szerepe van az egyéni kvalitásoknak, ambícióknak, termelési és piaci ismeret-

- teknek, mint a hagyományos közösségi tudásnak” – írja Szabó is Zsombó vonatkozásában, 2002: 75.
34. Az a mezőgazdasági vállalkozó, aki nem tett le vállalkozói vizsgát, nem adhat be pályázatot. A faluban huszonnégyen tettek le ilyen vizsgát. Fontos megjegyezni, hogy a képzési- és vizsgadíj 200 000 forint. Ennél is nagyobb probléma a zombói gazdák számára a hosszú, 450 órás képzési idő. (A zombói polgármester közlése.)
 35. Kuczi 1990:915.
 36. János gyermekei húsz-, illetve huszonhárom évesek, Tamás második házasságából származó gyermekei három-, illetve hatévesek. Első házasságából nincs gyermeke.
 37. Fiukról, legifjabb Deák Jánosról már szóltunk. Lányuk, Annamária húszéves, közgazdasági szak-középiskolába jár, kollégista, s csak hétvégén jár haza.
 38. Van egy új személyautójuk is, amelyet egészen mostanáig csak ünnepélyesebb alkalmakkor használtak, s ilyenkor János vezette. Ez évben azonban régi kocsijukat odaadták Szegeden lakó, huszonhárom éves fiuknak, s most csak egy személyautójuk van.
 39. Koós 2003:155.
 40. Kuczi 1996:36.
 41. Hofer 1995.
 42. Kuczi 1996:39.
 43. Vidacs 1985:509.
 44. Rác Kata is ír arról, hogy az új agrárgazdasági szereplők „együttműködési stratégiáik tekintetében is új modelleket követnek”. 2003:135.
 45. Vidacs 1985:523.
 46. Kemény 2005:180.
 47. A főzés gondja természetesen az erdélyi alkalmazottak nélkül is fennáll. Az ő ellátásuk azonban egyenletesebb minőséget, nagyobb precizitást kíván, mint a családé. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy Zsombón dologidőben a háztartásvezetés – így a főzés is – mindig másodrangú kérdés volt a környék téveszfalvaihoz képest. Itt ugyanis az asszonyok férjükkel együtt jártak ki dolgozni a földre. Ezért is érzik ezt akkora problémának.
 48. „A hagyományos gazdálkodás érzéki, sok jelentésű idejét a modern gazdaságban a számítással megkonstruált idő veszi át. Ezáltal a jövő (...) átláthatóvá, számítással megragadhatóvá válik.” Bourdieu 1978. Idézi: Kuczi 1997:916.
 49. Kemény 2005:173.
 50. Kuczi 1990:917–919.
 51. Kemény 2005:171.
 52. Kemény 2005:174.
 53. Kemény 2005:175.
 54. Kemény 2005:180.
 55. Koós 2003:155.
 56. Kemény 2005:171.
 57. Szilágyi 2005:10.
 58. Kovács K. 2003:65.

IRODALOM

BAKOS ISTVÁN

2003 Az esélynövelés vidékfejlesztési tendenciái. *In A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* Kovács Teréz, szerk. 124–129. Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság.

FERTŐ IMRE – LÉNÁRT ZSOLT – MAURER GYÖRGY – WINKLER TAMÁS

1990 A siker titka: a magánérs modernizáció (Soltvadkert). *Tér és Társadalom* 4(1):77–88.

HANN, CHRIS

2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. *In Utóparashti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 19–35. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

HOFER TAMÁS

1995 A parasztcsalád morális ökonómiaja. *Demográfia* 37(3–4):383–388.

KEMÉNY MÁRTON

2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. *In Utóparashti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 165–181. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

KOÓS BÁLINT

1998 Gazdasági szuburbanizáció az 1990-es évek Magyarországon. *In A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* Kovács Teréz, szerk. 151–159. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság.

KOVÁCH IMRE

1988 Polgárosodás, középrétegesedés. *Szociológia* (2):153–183.

KOVÁCS KATALIN

2003 Vidéki kaleidoszkóp: Eltérő esélyek, eltérő remények az uniós csatlakozás előtti falusi Magyarországon. *In VI. Falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* Kovács Teréz, szerk. 53–66. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság.

KOVÁCS TERÉZ

2003 Vidékfejlesztési feladatok az EU-csatlakozás kapcsán. *In A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia.* Kovács Teréz, szerk. 43–52. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság.

KUCZI TIBOR

1996 A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. *Századvég* 1(2):29–51.

KUCZI TIBOR

1990 Tradicionális, racionális és innovatív vállalkozó. *Közgazdasági Szemle* 37(7–8):913–919.

MOLNÁR ÁGNES

2005 Kényszervállalkozások és előremenekülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 127–138. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

PITT–RIVERS, J. A.

1977 *The Fate of Shechem or the politics of sex. Essays in the anthropology of Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press.

RÁCZ KATA

2005 A kalákától a TÉSZ-ig. A termelői együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 89–103. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SÁRKÁNY MIHÁLY

2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 37–46. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SCHWARCZ GYÖRGYI

2002 A soltvadkerteki szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a 90-es években. *In* Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Szilágyi Miklós, szerk. 35–63. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SZABÓ PIROSKA

2002 Zsombó. Egy Szeged vidéki tanyás település. *In* Társadalom. Magyar Néprajz VIII. Paládi-Kovács Attila, főszerk. 929–934. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zsombói kisüzemek működtetésében. *In* Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Szilágyi Miklós, szerk. 75–87. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SZELÉNYI IVÁN – MANCHIN RÓBERT

1988 Megszakított polgárosodás. *Szociológia* (2):121–152.

SZILÁGYI MIKLÓS

2005 Bevezetesként: az utóparaszti hagyományokról. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 9–16. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

VIDACS BEA

1985 Komóság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia* 106(4):509–529.

KATA JÁVOR

A successful farming strategy of an enterprising farmer family in Zsombó after the change of regime

This study is to analyze the modernization of a selected family farm in Zsombó in the south of the Great Hungarian Plain from private funds with the aim of presenting a successful adaptation strategy by agricultural producers. The purpose of the examination is to identify one of the economic strategies that enabled them to survive amidst the agricultural and political changes involved in the change of regime and the accession to the EU.

The research is focused not only on the co-operation between two – now middle-aged – brothers and their families but also on the farming by the two preceding generations with the goal of identifying elements of continuity and change. It is worth the while to observe the simultaneous existence of the distinctive characteristics of both the peasant's and the entrepreneur's mentality and later the predominance of the latter among the generations to come.